

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ І ТЕХНОЛОГІЙ
У ТВАРИННИЦТВІ

Кафедра нормальної та патологічної морфології і фізіології

Конспект лекцій з дисципліни
«Зоопсихологія і порівняльна психологія
з основами анімалогії»

*для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 «Реабілітаційна психологія»*

м. Кам'янець-Подільський
2024 рік

УДК 159.92+159.9:591 (504.74)

Укладач:

Світлана ЛІЩУК,

Доцентка кафедри нормальної та патологічної морфології і фізіології,
кандидатка сільськогосподарських наук

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»
(протокол № від)*

Рецензенти:

Світлана ТКАЧУК,

доктор ветеринарних наук, професор кафедри гігієни тварин і харчових продуктів імені професора А.К.Скороходька Національного університету біоресурсів і природокористування України

Тетяна КАРЧЕВСЬКА,

кандидатка ветеринарних наук, доцентка кафедри інфекційних та інвазійних хвороб, Заклад вищої освіти «Подільський державний університет»

Конспект лекцій з дисципліни «Зоопсихологія і порівняльна психологія з основами анімалогії» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Реабілітаційна психологія»/ Світлана ЛІЩУК, Кам'янець-Подільський: ЗВО «ПДУ», 2024. 66 с.

Представлено узагальнений курс лекцій з дисципліни «Зоопсихологія і порівняльна психологія з основами анімалогії» відповідно до робочої програми. В лекційному матеріалі розглянуті наукові уявлення про зоопсихологічні феномени: психологічні аспекти таксисів і тропізмів, інстинктів, научіння, інтелектуальних актів, – про істотне спільне та відмінне, специфічне в них у порівнянні з функціонуванням психіки людини та тварин на рівні свідомості, що є необхідним блоком у структурі загально-психологічної дедуктивної теорії, як базису фундаментальних психологічних знань і науковою основою екологічної свідомості та екологічної культури.

© ЗВО «ПДУ», 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Тема 1. Предмет і методи зоопсихології та порівняльної психології.	5
Тема 2. З історії становлення і розвитку зоопсихології та порівняльної психології.	12
Тема 3. Свідомість людини – найвищий рівень психічної організації на планеті Земля.	20
Тема 4. Еволюція психічного відображення.	26
Тема 5. Зоопсихологічні і порівняльнопсихологічні аспекти інстинктивної поведінки тварин.	31
Тема 6. Психологічні аспекти навчання тварин.	37
Тема 7. Інтелектуальні акти тварин.	44
Тема 8. Основний психологічний зміст комунікації тварин.	50
Тема 9. Основи анімалотерапії.	57
ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ - РЕСУРСИ	66

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліни «Зоопсихологія і порівняльна психологія з основами анімалогії» є однією з основних компонентів фахової підготовки профільного каталогу дисциплін освітньо-професійної програми «Реабілітаційна психологія» в процесі підготовки спеціалістів з реабілітаційної психології за ОС «Бакалавр».

Існує думка, що на сучасному етапі розвитку науки зоопсихології повинен відбутися перехід від традиційного розгляду ізольованих психічних характеристик до аналізу цілісної поведінки тварини в природньому середовищі. Традиційно вивчення психіки тварин відбувається в умовах лабораторного експерименту, який далекий від життєвих ситуацій, а сама логіка постановки поразантропоморфна, тобто нав'язана особливостями функціонування психіки людини, а не психіки тварини.

Зоопсихологія та порівняльна психологія є важливою частиною психологічних наук, яка знаходиться на зламі біологічних і соціальних наук, спрямована на вивчення розвитку психіки та поведінки тварин в онтогенезі, в філогенезі та в світі еволюційного вчення. Ця наука оперує поняттями «психіка» та «поведінка», які розглядаються: психіка - форма відображення, яка дозволяє організму адекватно орієнтувати свою активність відповідно до компонентів середовища; та поведінка – прояв зовнішньої активності тварини, спрямована на встановлення життєво необхідних зв'язків організму з середовищем, яке забезпечує виживання та успішне відтворення як окремої особини, так і виду в цілому.

Даний курс лекцій розроблений відповідно до робочої програми навчальної дисципліни «Зоопсихологія і порівняльна психологія з основами анімалогії». Матеріал, що наведений у виданні, розподілений за окремими темами.

Викладання матеріалу лекцій має тезисний узагальнюючий характер, що повинно стимулювати здобувачів вищої освіти на активну самостійну роботу та надає орієнтири для роботи з великим обсягом наявної інформації. Для підвищення ефективності засвоєння здобувачами вищої освіти матеріалу на початку кожної лекції наведений перелік основних питань, а наприкінці – контрольні питання для самоперевірки. Для ще більш детального опанування теоретичного матеріалу дисципліни в кінці посібника надано список літературних джерел.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ЗООПСИХОЛОГІЇ ТА ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.

План

1. Вступ у дисципліну. Предмет, завдання, зоопсихології
2. Методи зоопсихології
3. Зв'язок науки із порівняльною психологією

1. ВСТУП У ДИСЦИПЛІНУ. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ЗООПСИХОЛОГІЇ

Психіка є формою відображення, що дозволяє тваринному організмові адекватно орієнтувати свою активність по відношенню до компонентів середовища.

Психіка тварин невіддільна від їхньої поведінки, під якою розуміють сукупність проявів зовнішньої, переважно рухової активності тварини, спрямованої на встановлення життєво необхідних зв'язків організму з середовищем. У переважної більшості тварин є головний мозок – центральний орган нервово-психічної діяльності.

При вивченні психіки тварин будемо дотримуватися концепції подвійної детермінації психіки, висунутої С. Рубінштейном. Відтак психіка детермінується (визначається):

- 1) органічним субстратом (мозком у людини, нервовою системою різних типів тварин), тобто внутрішнім фактором;
- 2) відображенням, тобто зовнішнім фактором. Існує подвійна залежність психічного (у тварин): від органу відображення і від предметного світу.

Щодо психіки людини, то вона детермінується трояко: органічним субстратом, матеріальним світом і світом ідей.

Сучасне уявлення про розвиток психіки тварин можна охарактеризувати наступними положеннями:

1. Основний принцип – еволюційний. Більш досконалі в еволюційному плані таксони (систематичні групи; таксони сучасних тварин являють собою кінцеві етапи еволюційного процесу) тварин володіють потенційною можливістю до більш досконалого відображення.

2. В рамках близьких таксонів фактором, що визначає рівень психічного відображення, є спосіб життя тварини.

3. Існує єдність і взаємозв'язок будови і функції: не тільки будова визначає функцію, а й функція – будову.

4. Розвиток психіки пов'язано з розвитком нервової системи та органів чуття. Паралельно з розвитком НС розвиток психіки пов'язано з розвитком захисних оболонок і механізмів, функція яких спрямована на захист від дії стимулів зовнішнього середовища.

5. Психіка тварин і їхня поведінка утворюють безпосередню єдність. Будьякий сигнал зовнішнього середовища викликає реакцію тварини у вигляді руху. Поняття «психічна діяльність тварин» ввів у зоопсихологію

О.М.Леонтьєв. Практично, введення поняття ще раз підкреслило висловлену С.Рубінштейном думку про зв'язок психіки зі способом життя.

Сьогодні, коли необхідність екологічного підходу до вивчення психіки тварин ні в кого не викликає сумнівів, в науковій літературі використовують інше поняття – «поведінка тварин». Використання понять «психічна діяльність тварин» та «поведінка тварин» мають історичне пояснення.

Перше поняття було введено зоопсихологами для поточення предмету свого дослідження і для відмежування зоопсихологів від біхевіористів та етологів, які теж вивчають поведінку тварин. Біхевіористи вкладали у поняття «поведінка тварин» інше, ніж сучасні зоопсихологи, значення. Етологи вивчають поведінку тварин іншими, ніж зоопсихологи, методами.

Для зоопсихологів поведінка тварин є методом дослідження «психічної діяльності тварин». Відтак сучасна зоопсихологія визначає поведінку тварин як сукупність зовнішньої, переважно рухової активності тварин, що спрямована на встановлення зв'язку організму з середовищем.

Психічне відображення у тварин здійснюється в процесі впливу тварини на оточуючий світ через поведінку. Відображаються при цьому не тільки власне компоненти оточуючого середовища, а й власна поведінка тварини, викликана цими змінами. Зовнішня активність і її відображення утворюють нерозривну єдність.

Психіка тварин невіддільна від поведінки тварин. Найбільш адекватне відображення тварина отримує, відображаючи власну поведінку. Психіка й поведінка можуть тільки умовно розділятися задля наукового аналізу. Як сказав І.Сеченов: «Психіка зароджується і помирає з рухом, поведінкою».

Методологічні основи предмету дослідження зоопсихології:

Філогенетичний підхід (у відповідності до нього особливості інстинктів даної групи тварин варто оцінювати в порівнянні з поведінкою видів – найближчих родичів досліджуваної тварини; на підставі такого порівняння можна простежити послідовну еволюцію інстинктів у різних груп тварин; ·

Онтогенетичний підхід (у відповідності до нього виникнення інстинкту можна порозуміти, аналізуючи його індивідуальні прояви і розвиток у окремої особини; це важливо для розуміння еволюційних змін інстинктивної поведінки).

Зоопсихологія – наука про прояви, закономірності та еволюцію психічного відображення на рівні тварин, про походження та розвиток в онто- і філогенезі психічних процесів у тварин і про передумови людської свідомості.

Завданням зоопсихології є вивчення: · виникнення, різних проявів і розвитку психіки в тваринному світі; · причини переходу від одного рівня розвитку тварини до іншого; · з'ясування можливостей і принципових обмежень у психіці тварин в порівнянні з психікою людини.

Існує думка, що на сучасному етапі розвитку науки зоопсихології повинен відбутися перехід від традиційного розгляду ізольованих психічних характеристик до аналізу цілісної поведінки тварини в природньому середовищі. Традиційно вивчення психіки тварин відбувається в умовах

лабораторного експерименту, який далекий від життєвих ситуацій, а сама логіка постановки поразантропоморфна, тобто нав'язана особливостями функціонування психіки людини, а не психіки тварини (наприклад, для тварини поразадаптивніше відмовитися від рішення завдання, ніж намагатися вирішити його).

Варто пам'ятати, що тварини, як і люди, володіють груповим досвідом, який включає не тільки научіння, а весь комплекс безпосереднього й опосередкованого середовищем проживання, впливу групи на особину.

Окрім інстинкту існують інші шляхи передачі й асиміляції групового досвіду тваринами:

- 1) научіння за допомогою наслідування,
- 2) научіння під дією впливу зовнішнього середовища видозміненою діяльністю інших тварин.

Загальновідомо, що середовище проживання змінюється тваринами, упорядковується, структурується в ході їхньої життєдіяльності і служить новим поколінням «біологічним сигнальним полем» (поняття введено М.П.Наумовим). Тварини проживають в природі, що несе на собі відбитки проживання інших тварин.

Об'єкт зоопсихології – психічна діяльність тварин, тобто весь комплекс проявів поведінки і психіки, єдиний процес психічного відображення як продукт зовнішньої активності тварин.

Предмет науки визначається цілями і завданнями, які ставить перед собою наука. Одне із основних завдань зоопсихології – вивчення розвитку тварин в процесах філо-та онтогенезу.

Відтак предмет зоопсихології – формування поведінки і психічних процесів у тварин, розвиток поведінки в онтогенезі, роль поведінки в процесі еволюції, біологічні передумови становлення людської свідомості.

Порівняльна психологія – це наука про закономірності походження і розвитку психіки тварин та людей, про загальне та відмінне у їхній психічній діяльності.

Предмет: прояви, закономірності й еволюція психічного відображення на рівні тварини, походження і розвиток в онто- і філогенезі психічних процесів у тварин, а також передумови і передісторія людської свідомості.

Завдання порівняльної психології: **теоретичні** (рішення задачі про співвідношення буття і свідомості, пізнання психіки людини, вивчення психічних процесів і функцій на нижчих рівнях еволюційного розвитку, на живий - їх можна моделювати певні умови, які впливають на психіку людини. **Прикладні** (використання знань про психіку тварин у господарстві, побуті).

Головне завдання: розв'язання проблеми походження психіки у процесі еволюції.

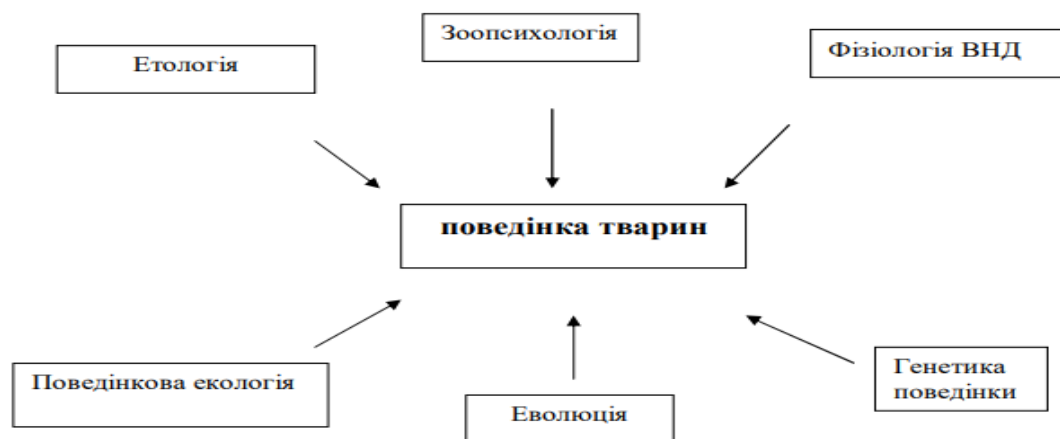

Рис. 2.1.

Дисципліна	Проблеми	Методи
Етологія	Еволюція поведінки та її функціональне значення	Спостереження, експеримент
Зоопсихологія	Розвиток поведінки	Експеримент
Фізіологія ВНД	Зв'язок між фізіологічними процесами і поведінкою	Експеримент, детальний аналіз будови
Поведінкова екологія	Роль поведінки в пристосуванні тварини до зовнішнього середовища	Пошуки кореляцій поведінкових механізмів із зовнішніми умовами
Генетика поведінки	Механізми наслідування поведінкових ознак	Схрещування

Таблиця 2.1. (С.В.Попов (2005))

2. МЕТОДИ ЗООПСИХОЛОГІЇ

Основними методами зоопсихології є *спостереження і експеримент*.

Метод спостереження – один із основних емпіричних методів психологічного дослідження, що полягає у систематичному і поведінка тварин у цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ з метою вивчення їхніх специфічних змін в певних умовах.

В зоопсихології даний метод використовується для спостереження за поведінкою тварин в місцях проживання і в штучно створених умовах.

Метод експерименту відрізняється від спостереження активним втручанням в ситуацію з боку дослідника, що здійснює планомірне маніпулювання однією чи декількома перемінними (факторами) і реєструє супроводжувальні зміни в поведінці тварини.

В зоопсихологічних експериментах вивчається поведінка тварин в процесі вирішення ними різних завдань (метод лабіринту, метод обхідного шляху тощо).

Метод «лабіринту». Дозволяє вивчати питання, пов'язані безпосередньо зі здатністю тварин до науління та просторової орієнтації, зокрема роль шкіряно-м'язової чутливості, пам'яті, здатності до перенесення рухових навичок у нові умови. Перед піддослідною твариною ставиться завдання знайти шляхи до певної, безпосередньо не сприйнятої ним «мети», якою, як

правило, є харчова приманка, або притулок («хатка»), або інші сприятливі умови. При відхиленні від правильного шляху в окремих випадках використовують покарання.

В найпростішому вигляді лабіринт має вигляд Т-подібного коридору чи трубки (рис. 2.2). У цьому випадку при повороті в одну сторону на тварину чекає нагорода, при повороті в інший бік її залишають без винагороди або карають. Більш складні лабіринти складаються з різних комбінацій Т-подібних елементів, знаходження в яких оцінюється як помилка тварини. Результати проходження тваринами лабіринту визначаються за швидкістю досягнення «цілі» і кількості допущених помилок.

Метод «обхідного шляху». Вирішує такі самі завдання, як і метод «лабіринту». У даному випадку тварині слід досягти «мети», обійшовши декілька перешкод. На відміну від попереднього методу тварина безпосередньо сприймає об'єкт (приманку), на яку спрямовано її дії вже на початку досліду. Враховуються швидкість і траєкторія пересування тварини у пошуках обхідного шляху навколо перешкоди.

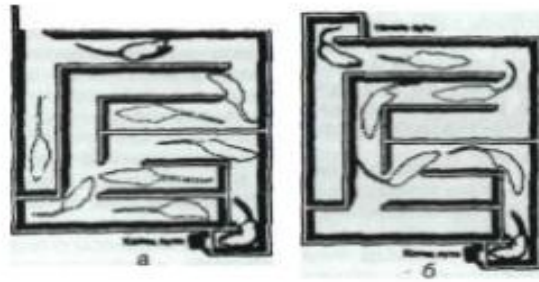

Рис.2.2. Лабіринт з коридорами

Диференціувальне муштрування спрямовано на виявлення здатності тварин розрізняти одночасно або послідовно різні об'єкти та їхні ознаки. Завдяки цьому методу можна отримати дані про особливості зору у піддослідних тварин (гостроту, сприймання кольорів, розмірів, форм). Послідовно зменшуючи різницю між ознаками об'єктів (наприклад, розміри), можна виявити межі різниці (диференціювання). Цим самим методом вивчають процеси формування навичок (зокрема, на різні поєднання подразників, пам'ять тварин шляхом перевірки збереження результатів муштрування тварин після певного проміжку часу), здатності до спілкування. В останньому випадку, як правило, поступово збільшують несхожість об'єктів (фігур), що демонструють, виявляючи здатність тварини до орієнтування за окремою загальною ознакою цих об'єктів.

Метод «вибору за взірцем» використовують для вивчення сенсорної сфери вищих тварин. Тварині пропонують зробити вибір серед об'єктів, керуючись взірцем, який експериментатор демонструє безпосередньо. Правильний вибір підкріплюється.

Метод «проблемної клітки (ящика)», тобто експериментальної конструкції, оснащеної закриваючими механізмами, які тварина має

відімкнути, приводячи у дію різні пристосування (педалі, важіль, засув). Або навпаки, проходити у клітку, де знаходиться прикорм, відмикаючи пристрій, якими вона закрита. Використовується для вивчення складних форм нау́чіння й моторних елементів інтелектуальної поведінки.

Метод використання засобів праці застосовують при вирішенні завдань за допомогою сторонніх предметів, які мають бути включені в експериментальну ситуацію між твариною і цільовим об'єктом – наближення приманок палицями, мотузками, пірамідою з коробок тощо. В цьому випадку найбільше значення має аналіз структури предметної діяльності тварини в ході рішення завдання. Особливо зручно використовувати цей метод для вивчення тварин із розвинутими хапальними кінцівками: щурів, мавп тощо.

Ці експерименти також слугують для виявлення вищих психічних здатностей тварин.

В зоопсихологічних дослідженнях велике значення має аналіз звичного, не підкріпленого маніпулювання різними предметами. Такі дослідження дозволяють мати уяву про орієнтувально-дослідницьку діяльність, ігрову поведінку тварин, здатність до аналізу, синтезу та ін.

3. ЗВ'ЯЗОК НАУКИ ІЗ ПОРІВНЯЛЬНОЮ ПСИХОЛОГІЄЮ.

Вивчення і розуміння загальної характеристики психіки тварин, вродженого і набутого в поведінці «братів наших менших», що спирається на відкритті захоплюючих і поразу суперечливих фактів, являє собою систему наукового знання, заснованого на експериментах.

В основу курсу покладено проблеми, пов'язані з найбільш складними психічними процесами у тварин, які мають безпосереднє відношення до пошуку еволюційних коренів інтелектуальної діяльності людини.

Обговорюючи феномен людини, ми акцентуємо увагу на її здатностях мислити, використовувати знаряддя праці, б на її свідомості й самосвідомості, – на тому, що є предметом обговорення не одного покоління. Проте проблема співставлення психічної діяльності тварин і людини викликає і надалі посилений інтерес сучасних дослідників. В значній мірі сприяє цьому взаємозв'язок методів етології, психології, антропології.

Основна ідея курсу полягає у висвітленні дискусійних проблем в галузі експериментальних досліджень таких складних форм поведінки тварин як нау́чіння, комунікація, наслідування. Розглядаються такі питання, як наявність елементів свідомості у тварин, здатність до співпереживання до самоідентифікації. Звернення до витоків гіпотез і відкриттів з позицій сучасних експериментальних підходів дозволяють по-новому бачити розвиток багатьох наукових припущень.

«Зоопсихологія» приділяє увагу вивченню і порівняльному аналізу психічної діяльності тварин як основи зародження і розвитку людської психіки. Зазначимо, що в нашому курсі порівняльна психологія розуміється як порівняльне вивчення психічних процесів у тварин різних таксономічних груп. Зазвичай розглядається в еволюційному аспекті з позицій концепції О.Леонтьєва про еволюцію психіки, доповненою К.Фабрі. Сучасні порівняльні

дослідження психіки та поведінки тварин і людини перетворилися в міждисциплінарну наукову галузь – поряд із психологією – етологія, соціобіологія, антропологія.

Порівняльна психологія розглядає проблему антропогенетично значущих рис вищих хребетних, особливо приматів.

Предмет порівняльної психології включає як обов'язковий компонент порівняльний (по відношенню до тварин) вивчення психічної діяльності людини; це всі ті проблеми, які включають психічну діяльність і тварин, і людини. Тому порівняльно-психологічний аналіз будується на даних зоопсихології та психології людини і спрямований на виявлення в онто- і філогенезі як східних психічних компонентів, так і на якісних відмінностей людської психіки. етологія - це наука про біологічні аспекти і закономірності поведінки тварин.

Етологія вивчає вроджені, інстинктивні форми поведінки. Основне завдання етології - виявлення закономірностей процесу взаємодії тваринного організму з середовищем, що здійснюється в поведінкових актах. Йдеться, насамперед, про роль поведінки в груповому та індивідуальним пристосуванням тварин до мінливих умов існування, тобто про поведінку як факторі еволюції тваринного в процесі природного відбору.

Отже, зоопсихологи спрямовують свої зусилля на вивчення психічних аспектів поведінки, а етологи - біологічних. Зоопсихологія не може розвиватися без етології. Адже психічне виявляється тільки в єдності з діяльністю, з зовнішньою активністю, поведінкою тварин. Тільки спираючись на дані етологів про біологічні аспекти і закономірності поведінки тварин, можна проникнути в його психічний світ, який повністю підпорядковується біологічним закономірностям і відображає біологічні зв'язку організму з середовищем.

Питання для самостійного вивчення:

1. Актуальні проблеми та напрями досліджень сучасної зоопсихології та порівняльної психології.
2. Зоопсихологія та інші галузі психологічних наук: психологія, етологія, психофізіологія, фізіологія вищої нервової діяльності та центральної нервової системи, нейрофізіологія.
3. Місце зоопсихології та порівняльної психології в системі наук.
4. Прикладне значення зоопсихології та порівняльної психології.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення предмету та завдань зоопсихології та вкажіть чим предмет цієї науки відрізняється від предмету інших галузей психологічної науки.
2. Визначте місце зоопсихології та порівняльної психології в системі наук.
3. Визначте взаємовплив даних зоопсихології та інших напрямів психології: вікової, психофізіології, клінічної психології.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЗООПСИХОЛОГІЇ ТА ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

План

1. Передумови та необхідність виокремлення зоопсихології в окрему галузь психологічної науки.
2. Основні поняття та терміни порівняльної психології.
3. Міждисциплінарні зв'язки зоопсихології.

1. ПЕРЕДУМОВИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ВИОКРЕМЛЕННЯ ЗООПСИХОЛОГІЇ В ОКРЕМУ ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

З кінця ХІХ – початку ХХ ст. традиційний релігійний погляд на божественне походження світу та людини отримав назву “креаціонізм”, на противагу бурхливому розвитку нових еволюційних теорій, які пояснюють механізми зміни форми живих організмів, їхніх спільнот і причини утворення біорізноманіття на Землі в процесі еволюції. Уявлення людства про природу з античних часів ґрунтувалися на працях давньогрецьких філософів, насамперед Аристотеля (384–322 рр. до н. е.). Батько Аристотеля Нікомах був лікарем при дворі македонського царя Амінти ІІІ і залишив синові у спадок свої твори, в яких описував власні спостереження за живою та неживою природою. Аристотель продовжив працю батька щодо вивчення рослин і тварин. У творі “Про виникнення тварин” він описав 454 їхні види.

Аристотель вважав, що людина має розумну і безсмертну душу, і тим відрізняється від тварин, у яких душа тяж є, але вона чуттєва та смертна. Засновник афінської філософської школи Анаксагор (500– 428 рр. до н. е.) вважав, що своїм виключним становищем серед всіх живих істот людина зобов'язана незвичайно вправним рукам, а знаменитий афінський ритор Ісократ (436–338 рр. до н. е.) додавав до цього ще наявність мови. Аналогічних поглядів дотримувався Сократ (470–399 рр. до н. е.), вчення якого знаменує поворот у філософії від розгляду природи та світу до розгляду людини. Він уявляв душу людини і тварин породженням “Універсального розуму”, який, потрапляючи у тіло, набуває здатності відчувати й керуватися потягами.

Сучасну наукову психологію було засновано завдяки створенню у 1879 р. німецьким філософом і психологом Вільгельмом Вундтом (1832–1920) першої в світі лабораторії експериментальної психології. А систематичне вивчення поведінки тварин почалося на кілька десятиків років раніше і завдячує цим директору Паризького зоопарку Фредеріку Кюв'є (1773– 1837), молодшому брату засновника порівняльної анатомії та палеонтології Жоржа Леопольда Кюв'є, який:

- вперше виявив можливості інстинктів в умовах ізоляції від типових для виду умов середовища;
- спробував розмежувати розум та інстинкт;

- дав порівняльну характеристику “розуму” представників різних таксономічних груп (хоча й використовував для цього не зовсім відповідні критерії).

Ф. Кюв'є одним з перших провів експериментальні дослідження поведінки тварин і здійснив порівняльну оцінку деяких її виявів, на основі регулярних спостережень за тваринами у звичному для них середовищі як природному, так і в умовах зоопарку. Досліди Ф. Кюв'є з бобрами, які виховувались в неволі та ізоляції, зіграли провідну роль у розумінні природи інстинкту, стимулу та реакції. Оцінюючи злагоджені дії бобрів з будівництва греблі, він визначив, що такі дії не є цілеспрямованими, а демонструють вияви складного інстинкту, в якому все є необхідним і незмінним, тоді як розумна діяльність є обґрунтованою, заснованою на виборі, умовах та мінливості.

Ф. Кюв'є намагався також визначити різницю між інстинктив- 170 ною та розумною поведінкою, віднайти межу між психічною діяльністю, розумом людини і тварин. Розвиток зоопсихологічного напрямку у природничих науках другої половини ХІХ ст. позначився виходом у 1863 р. книги німецького ученого-зоолога, мандрівника Альфреда Брема (1829–1884) “Життя тварин”, яку він написав спираючись на величезний зоологічний матеріал, зібраний під час подорожей до Африки, Скандинавії, Західного Сибіру. У проведених дослідженнях А. Брем користувався методом спостережень і описовим, впорядковуючи досліджуваних тварин за класифікаційними межами загальноприйнятих груп К. Ліннея. У своїй праці “Життя тварин” А. Брем стверджував наявність у тварин психічних здібностей.

Анаксимандр Мілетський (610–540 рр. до н. е.) висував ідеї про походження людини від тварин, а отже, про спадкоємність їх психіки, казав про походження людини від риб, які зародилися під впливом сонячних променів на мулистому мілководді. Демокрит (460–370 рр. до н. е.) та Емпедокл (490–430 рр. до н. е.) також висловлювали думки щодо походження людини від тваринних предків. Такі погляди можна розцінювати як наукове осмислення тотемічних поглядів, що через кілька тисячоліть повернулося в науку у вигляді еволюційних теорій.

Платон (428–347 рр. до н. е.) вважав душу посередником між світом речей і світом ідей та вирізняв три “початки” душі: перший — чуттєвий, загальний для людини і тварин; другий — розумний (здатність до пізнання); третій — дух, який спрямовує людину до справедливості служіння ідеям. Римський поет і філософ Тіт Лукрецій Кар (99–55 рр. до н. е.) пропонував розрізняти душу — чутливу субстанцію та дух — мисленнєву субстанцію. Тільки тіло здатне до чуттєвих вражень, але його поєднання з ідеальною розумною душею робить людину здатною до пізнання та наділяє її вільною волею. Перші спроби вивчення поведінки тварин на основі достовірних фактів, одержаних у процесі ретельних спостережень і експериментів, датуються ХVІІІ ст., коли з'явилися праці ряду видатних учених, філософів та натуралістів, присвячені психічній діяльності тварин.

Видатний французький просвітитель, філософ, абат Етьєн Бонно де Кондільяк (1715–1780) у своїй праці “Трактат про тварин” окремо розглядав

питання про походження інстинктів тварин і дійшов висновку, що інстинкти утворилися з розумних дій шляхом поступового виключення свідомості, коли розумна поведінка перетворювалася на звичку, а звичка — в інстинкт.

Одним із перших біологів, цілісну теорію еволюції живого світу створив французький учений — зоолог, анатом, натура- 87 лист Жан Батист П'єр Антуан де Моне Ламарк (1744–1829), який сформулював її у 1809 р. у праці “Філософія зоології”. Ж. Б. Ламарк писав про первинно створену Богом матерію як пасивний початок еволюції та природу як порядок і енергію для її здійснення. Він вважав, що рушійною силою еволюції є прагнення організмів до вдосконалення, що є їх внутрішньою властивістю. Автором іншої теорії — еволюції тваринного світу під безпосереднім впливом факторів зовнішнього середовища був англійський натураліст, лікар і поет Еразм Дарвін (1731– 1802) — дід еволюціоніста Чарльза Дарвіна та антрополога Френсіса Гальтона. Е. Дарвін, основними працями якого є трактат “Зономія, або Закони органічного життя” та поема “Храм природи”, вважається засновником учення про боротьбу за існування та особливе значення статевого відбору. Основним фактором еволюції Е. Дарвін вважав прагнення до розвитку, притаманне всім живим організмам при переборенні несприятливих умов, що призводить до зміни органів, і ці змінені форми та властивості успадковуються

Автором теорії еволюції та розробником принципів природного добору став англійський науковець Чарльз Роберт Дарвін (1809–1882). Він пояснював еволюційний процес принципами природного і статевого добору. Саме праця Ч. Дарвіна “Походження видів шляхом природного добору або збереження обраних рас у боротьбі за життя” стала революційною в плані обґрунтування наукових основ теорії еволюції. У праці “Походження людини і статевий добір” Ч. Дарвін привів аргументи на користь природного походження людини від тварин (мавпоподібних предків). Також він опублікував працю “Зміна тварин і рослин під впливом одомашнення”, де також навів ряд прикладів еволюції організмів.

Абсолютно новий напрямок у вченні про інстинкт починається зі створення Ч. Дарвіном еволюційного погляду на походження морфологічних і функціональних особливостей тварин. Він визначав інстинкти як акти, які виконуються однаково багатьма особинами одного виду, без розуміння мети, з якою ці дії проводяться, і зводив поняття інстинкту до особливостей нервової системи, успадкованої кожної особиною від її предків.

Інстинкти, за Дарвіном є найнижчою щаблем діяльності тварин, вони нерозривно пов'язані зі структурою нервової системи.

Дарвін використовував зіставлення інстинктів у тварин і людини, намагаючись на базі цього зіставлення довести спільність їх походження. Він першим серед вчених-біологів відділяв розумні дії, пов'язані з досвідом окремих особин, від інстинктивних дій, переданих у спадок.

Дарвін говорив у своїх роботах і про ієрархію інстинктів. Він вважав, що в процесі еволюції окремі ділянки мозку, відповідальні за інстинкт, втратили здатність відповідати на зовнішнє роздратування одноманітно, тобто інстинктивно, і у таких організмів виявляються більш складні форми

поведінки. Інстинктивні дії, за Дарвіном, більшою мірою панують у тварин, що знаходяться на нижніх щаблях еволюційної драбини, і розвиток інстинктів безпосередньо залежить від філогенетичного рангу тварини.

Ч. Дарвін уперше застосував принцип об'єктивного аналізу таких психічних явищ, як вираз емоцій, які до того часу вважалися найбільш суб'єктивними, та, вивчаючи репертуар виразних рухів у приматів і порівнюючи їх з людиною, помітив, що вияви відчуттів у людини і тварин мають багато схожих рис, і дійшов висновку про спорідненість і спадковість людини й мавпи, наявність у них спільного предка. Проаналізувавши та узагальнивши зібрані ним відомості щодо поведінки тварин у природних умовах та в неволі, Ч. Дарвін чітко визначив три основні категорії поведінки:

- інстинкти (акти, що виконуються однаково багатьма особинами одного виду, без розуміння мети, з якою ці дії здійснюються);
- здатність до навчання (здатність до формування асоціацій);
- здатність до міркування.

Великий внесок у порівняльне вивчення природи інстинктів і розробку методології зоопсихологічних наукових досліджень, які він називав “біопсихологічними”, зробив видатний вчений Володимир Олександрович Вагнер (1849–1934). Він вважається засновником радянської зоопсихології та порівняльної психології. В. О. Вагнер на основі еволюційного підходу всебічно проаналізувавши співвідношення біологічних і соціальних факторів у житті людини, стверджував, що в психіці людини та тварин є багато спільних елементів, але водночас і підкреслював наявність якісних відмінностей між людиною і тваринами.

У зоопсихології В. О. Вагнер розробив біологічний метод дослідження, заснований на порівнянні поведінки тварин, близьких у видовому відношенні, та висунув гіпотезу про мінливість інстинктів. Він стверджував, що як інстинктивні, так і розумні форми поведінки тварин сходять до рефлексів, але не можуть бути до них зведеними. Також він розробляв порівняльно-генетичний підхід до проблем психології.

Значним внеском В. О. Вагнера у розвиток зоопсихології та порівняльної психології стала його фундаментальна праця “Біологічні основи порівняльної психології”, у якій він представив глибоке розроблення проблеми інстинкту та навчання і переконливо показав варіабельність інстинктивної поведінки на прикладах дослідження павуків і ластівок.

На розвиток зоопсихології та порівняльної психології значний вплив здійснили праці видатного російського фізіолога, творця науки про вищу нервову діяльність, лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини за дослідження фізіології травлення Івана Петровича Павлова (1849–1936). На вибір сфери наукової діяльності І. П. Павлова вирішальний вплив мала праця мислителя-матеріаліста, фізіолога та психолога, засновника фізіологічної школи Івана Михайловича Сеченова (1829–1905). Саме І. М. Сеченов висунув положення про своєрідність рефлексів, центри яких знаходяться в головному мозку.

У праці “Фізіологія нервових центрів”, І. М. Сеченов проаналізував весь спектр нервових явищ, від несвідомих реакцій 184 у тварин до вищих форм сприйняття в людини, і розробив теорію психічної регуляції. І. П. Павлов, розвиваючи ідеї І. М. Сеченова, вперше сформулював принципи фізіології вищої нервової діяльності, ввівши в науку про поведінку такі поняття, як “підкріплення”, “безумовний та умовний рефлекс”.

Карл фон Фріш

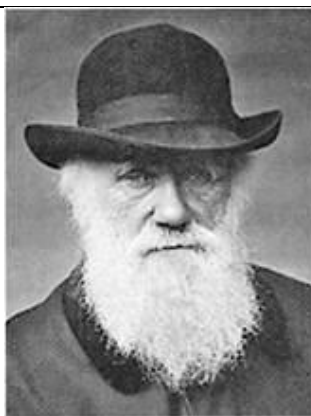
Конрад Лоренц

Ніколас Тінберген

Жан Анрі Фабр

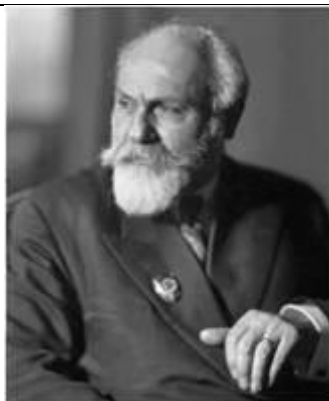
Чарлз Дарвін

Жан Батіст Ламарк

Іван Михайлович Сеченов

Леон Абгаровіч Орбелі

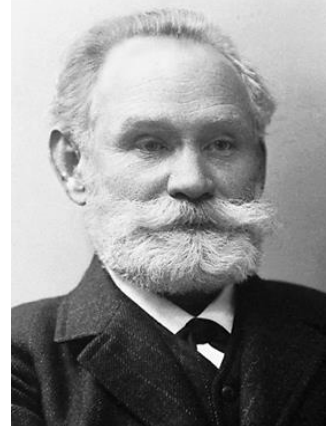
**Леонід Олександрович
Фірсов з улюбленцем
Тарасом**

Надія Миколаївна Ладигіна-Котс і Олександр Федорович Котс

Володимир Олександрович Вагнер

Іван Петрович Павлов

Від початку І. П. Павлов вважав умовний рефлекс аналогом психологічного поняття “асоціація”, розглядаючи його як універсальний пристосувальний механізм. Метою створеного І. П. Павловим нового напрямку фізіологічної науки - вчення про вищу нервову діяльність - було об’єктивне вивчення психіки людини і тварин. В основу свого вчення І. П. Павлов поклав рефлекторний принцип, визнаючи умовний рефлекс елементарною одиницею всіх виявів вищої нервової діяльності. Вивчаючи процеси травлення у собак, І. П. Павлов виявив, що виділення в них слини починалося ще до потрапляння їжі до рота, що назвав “психічним слиновиділенням”, і розробив на основі цих досліджень фундаментальне вчення про умовні рефлекси, а також новий напрям у фізіології - вчення про вищу нервову діяльність, що є глобальною концепцією фізіологічних основ поведінки тварин і людини. Усі подразнення, що йдуть як із зовнішнього світу, так і зсередини організму, сприймаються нервовими закінченнями, передаються по нервах до певних нервових центрів, переробляються в них і спрямовуються звідти по інших нервах до органів, м’язів або залоз, спричиняючи в результаті певну дію. Тобто, основою поведінки є діяльність нервової системи та її найбільш складного відділу - головного мозку, а, отже, зрозуміти закономірності формування поведінки можна завдяки вивченню основних фізіологічних процесів.

2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Порівняльна психологія — напрямок досліджень, у яких зіставляються особливості психіки людини та тварин на різних еволюційних ступенях розвитку.

Біхевіоризм — напрямок американської експериментальної психології, заснований Дж. Уотсоном. Відповідно до його радикальної концепції вся поведінка тварин (і людини) зводиться до комплексу секреторних і м’язових реакцій організму на зовнішні стимули (концепція “стимул-реакція”).

Етологія - наука про поведінку особини в природному для неї середовищі. Вона сформувалася в 30-ті роки XX століття на базі зоології та еволюційної теорії.

Генетика поведінки. Цей напрям, в основі якого є феномен успадкування особливостей поведінки тварин та людини.

Інстинкт – сукупність вроджених компонентів психіки і поведінки тварин та людей.

Інтелектуальна поведінка – тип поведінки, який виражається у вмінні тварини виконувати задачі.

Конструктивна діяльність у тварин – маніпулювання предметами, за допомогою яких тварина будує комплексний об'єкт.

Психіка – здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок.

Поведінка – категорія для позначення сукупності дій тварини і вчинків людини

Мислення тварин – процес психічного відображення навколишньої дійсності, який дозволяє адекватно реагувати на нову ситуацію.

Рефлекс – закономірна реакція організму на зміну внутрішнього чи зовнішнього середовища.

Свідомість – вища інтегрована форма психіки, яка складається під впливом суспільно – історичних умов трудової діяльності людини та її спілкування за допомогою мови.

3. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЗООПСИХОЛОГІЇ.

Зоопсихологія як галузь психологічної науки сформувалася на основі синтезу загальної психології - дисципліни, що намагається обґрунтувати методи психологічного пізнання й сформулювати основні закономірності існування та розвитку психічної реальності й еволюційної біології, яка сформувалася як самостійна наука у другій половині XIX ст. під впливом робіт Ч. Дарвіна, і вивчає процеси зміни видів, вищих таксонів, флор і фаун, генів, ознак, екосистем, а також механізми їх еволюції. Серед психологічних наук предмет зоопсихології та порівняльної психології більш за все наближений до предмета психології розвитку (вікової психології), що вивчає особливості психічного та особистісного розвитку людини на різних етапах її життя та його залежність від культурно-історичних і соціальних умов.

Поміж багатьох теорій розвитку, що вивчаються віковою психологією, значне місце посідають еволюційна теорія Ч. Дарвіна та етологічні теорії К. З. Лоренца і Н. Тінбергена.

Етологія - це біологічна наука, що вивчає поведінку тварин у природних умовах, приділяючи увагу насамперед аналізу генетично обумовлених (спадкових, інстинктивних) компонентів поведінки, а також проблемам еволюції поведінки.

Проблемами етологіє є дослідження пристосувального значення, індивідуального розвитку, еволюції поведінки, структури поведінкового акту та суспільної поведінки тварин.

Термін “етологія” ввів у біологію у 1859 р. французький зоолог, син Е. Ж. Сент-Ілера, Ісідор Жоффруа Сент-Ілер (1805– 1861). Одним із основоположників етології вважається також Конрад Захаріас Лоренц (1903–1989) — австрійський зоолог, лауреат Нобелівської премії з фізіології та медицини. К. З. Лоренц вивчав інстинкти і відкрив явище імпритінгу, помітивши, що качки здатні передавати одна одній знання, отримані шляхом навчання.

Нідерландський етолог і орнітолог, популяризатор зоології Ніколас Тінберген (1907–1988) отримав Нобелівську премію у 1973 р. разом із К. З. Лоренцом за відкриття, пов'язані з визначенням індивідуума та соціальною поведінкою тварин.

В етології організм розглядають як єдине ціле, а поведінку - як сукупність зовнішніх виявів організму, що орієнтовані на взаємодію тварин з довкіллям. Сьогодні етологія є невід'ємною складовою зоотехнічних досліджень, особливо у зв'язку з впровадженням нових технологій утримання та годівлі тварин. Етологія, що вивчає структуру поведінки тварин, її адаптативне значення, має із зоопсихологією спільний об'єкт дослідження - поведінку.

Поведінку тварин забезпечують фізіологічні процеси в організмі, що є предметом фізіології - науки про життєві процеси, діяльність окремих органів, їх систем і організму загалом.

Вивчення поведінки людей і тварин у біологічному аспекті пов'язує зоопсихологію та порівняльну психологію з біологією - системою наук, що вивчає життя в усіх його виявах і на всіх рівнях організації живого, живу природу, істот, які населяють Землю або вже вимерли, їхні функції, розвиток особин і родин, спадковість, мінливість, взаємини, систематику, поширення, зв'язки між собою та неживою природою, встановлює загальні закономірності, властиві життю у всіх його виявах. Зоопсихологія, фізіологія і етологія здійснюють науковий аналіз одного й того самого процесу — поведінки. Проте фізіологія вивчає фізіологічні механізми, що забезпечують функціонування психіки та поведінку тварин і людини, адекватну зовнішньому середовищу, етологія досліджує видові особливості поведінки та походження їх пристосувального значення.

Отже, предметом психології є внутрішні стани суб'єкта психіки, зміст, будова, функціонування та розвиток психічних процесів.

Питання для самостійного вивчення:

1. Характеристика об'єктивного біологічного методу вивчення поведінки тварин в працях В.Вагнера.
2. Опис «інсайту» в досліджах В. Келера.
3. Опишіть метод "макетів", його можливості та обмеження.
4. Охарактеризуйте основні принципи та правила проведення методу спостереження в зоопсихології.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке етограма?
2. Що таке когнітивна карта? Які фактори прижиттєвого досвіду суб'єкта впливають на її формування?
3. Які методи дослідження дають повну картину поведінки тварини в природних умовах?
4. Хто вивчав поведінку людиноподібних мавп в природних умовах?

ТЕМА 3 ЛЕКЦІЯ: "СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ – НАЙВИЩІЙ РІВЕНЬ ПСИХІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ПЛАНЕТІ ЗЕМЛЯ"

План лекції:

1. Свідомість як характеристика психічної організації
2. Розвиток психіки у тварин
3. Відмінності між свідомістю людини та психікою тварин

1. СВІДОМІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Свідомість людини є унікальним і найвищим рівнем психічної організації на Землі. Вона охоплює різноманітні аспекти нашого мислення, відчуттів, рефлексій, самопізнання і взаємодії з оточенням. Поняття свідомості є важливим елементом зоопсихології, оскільки воно дає змогу порівняти людину з іншими видами і дослідити, у чому полягають унікальні риси людського психічного розвитку.

Свідомість людини — це здатність не лише сприймати інформацію з навколишнього середовища, але й рефлексувати над нею, аналізувати свої думки, почуття та вчинки. Люди здатні усвідомлювати власне "я", що відрізняє нас від інших видів.

Свідомість у тварин є складною та суперечливою темою в сучасній науці, яка вивчається зоопсихологією, порівняльною психологією та нейробіологією. Хоча однозначного визначення або загальноприйнятої теорії свідомості у тварин не існує, дослідники активно намагаються визначити, наскільки розвинена свідомість у різних видів тварин та в чому її прояви. Багато тварин демонструють певні форми самосвідомості. Наприклад, шимпанзе і дельфіни можуть впізнавати себе в дзеркалі, однак їхня самосвідомість обмежена простими реакціями. Вони не мають здатності до абстрактного мислення, планування майбутнього та моральної рефлексії, які характерні для людини.

Дослідження свідомості у тварин

1. **Тест на самосвідомість (дзеркальний тест):**
 - Один із найвідоміших методів дослідження самосвідомості у тварин — це дзеркальний тест, розроблений психологом Горданом Галлапом у 1970 році. Суть тесту полягає у тому, щоб визначити, чи здатна тварина впізнавати себе у дзеркалі.

- Деякі види тварин, такі як шимпанзе, дельфіни, слони та ворони, пройшли цей тест, що свідчить про певний рівень самосвідомості.
- Однак багато видів, наприклад, собаки та кішки, не проходять дзеркальний тест, що не обов'язково свідчить про відсутність свідомості, оскільки тварини можуть покладатися на інші органи чуття, такі як запах.

2. Інтелект і здатність до вирішення проблем:

- Вольфганг Келер у своїх експериментах з шимпанзе довів, що тварини здатні до інсайту — раптового усвідомлення вирішення проблеми, коли тварина діє не через випадкові спроби, а через розуміння ситуації.
- Інші види, наприклад, ворони та дельфіни, також демонструють здатність до складних розумових операцій, таких як використання інструментів або планування дій для досягнення цілей.

3. Соціальна свідомість:

- У деяких тварин, таких як примати, слони та китоподібні, досліджується їх здатність до емпатії та соціальної свідомості. Наприклад, слони виявляють турботу про поранених членів стада, а примати можуть співчувати іншим особинам і допомагати їм.
- У шимпанзе спостерігали випадки співчуття та взаємодії, які вказують на складні соціальні зв'язки і розуміння станів інших.

4. Комунікація та мова:

- Дослідження, такі як робота з горилами та шимпанзе, навченими мови жестів (наприклад, знаменитий випадок горили Коко), показують, що деякі тварини здатні до символічної комунікації, що є показником певного рівня свідомості.
- Дельфіни та птахи (зокрема папуги) також мають здатність до складної комунікації, що може вказувати на розвинену свідомість.

5. Емоційна свідомість:

- У багатьох тварин, включаючи собак, кішок, коней, вивчали здатність відчувати емоції. Емоційна свідомість тварин проявляється у реакціях на біль, страх, радість або прив'язаність до інших особин, що може свідчити про розвинену форму свідомості.

Погляди на свідомість у тварин

1. Континуум свідомості:

- Багато сучасних вчених вважають, що свідомість не є властивістю, притаманною лише людині, а існує на континуумі. Тварини можуть мати різні рівні свідомості, залежно від складності їх нервової системи, соціальної організації та когнітивних здібностей.
- Наприклад, свідомість у комах може бути дуже примітивною, тоді як у приматів чи дельфінів вона може бути більш розвиненою і наближатися до людської.

2. Феноменологічний підхід:

- Цей підхід намагається зрозуміти внутрішній досвід тварин через спостереження їхньої поведінки і реакцій. Хоча ми не можемо повністю зрозуміти, як тварина сприймає світ, поведінкові дані свідчать про наявність у тварин певної форми самосвідомості та емоційного досвіду.

3. **Нейробіологічні дослідження:**

○ Сучасні дослідження в галузі нейробіології показують, що багато тварин мають схожі нейронні механізми, що відповідають за емоції, сприйняття і поведінку. Зокрема, дослідження показали, що тварини можуть відчувати біль, емоції та навіть мати сон з фазою швидкого руху очей (REM-сон), що свідчить про можливе сновидіння.

Етичні та філософські питання

Дослідження свідомості у тварин викликають важливі етичні питання. Якщо тварини мають певний рівень свідомості, то це вимагає перегляду відношення до них з етичної точки зору, зокрема, у контексті використання тварин у науці, промисловості та розвагах. Питання про те, наскільки свідомі тварини, впливає на визначення їх прав та відносини між людьми і тваринами.

2. РОЗВИТОК ПСИХІКИ У ТВАРИН

Психіка тварин є важливою частиною вивчення зоопсихології, оскільки вона демонструє, як еволюція та адаптація до навколишнього середовища вплинули на здатність тварин орієнтуватися у світі, вирішувати задачі й взаємодіяти з іншими живими організмами. Вивчення розвитку психіки у тварин дозволяє не тільки зрозуміти їхню поведінку, але й побачити еволюційні зв'язки між ними та людиною. Психічна організація тварин варіюється залежно від їхнього еволюційного рівня. В основі психіки більшості тварин лежать інстинкти — автоматичні реакції на зовнішні стимули. Наприклад, птахи можуть інстинктивно будувати гнізда, а деякі ссавці мають розвинену соціальну поведінку. Однак, на відміну від людей, психіка тварин здебільшого обмежена рамками конкретних адаптивних завдань, таких як виживання та розмноження.

Психіка — це здатність живого організму сприймати, обробляти інформацію про навколишнє середовище і реагувати на неї за допомогою відповідної поведінки. Психічний розвиток у тварин змінюється залежно від їх еволюційного рівня, складності нервової системи та умов проживання. Психіка дозволяє тваринам адаптуватися до змін середовища, знаходити їй, захищатися від хижаків і взаємодіяти з іншими особинами свого або іншого виду.

Еволюційний розвиток психіки тварин можна розглядати в кількох основних етапах, які відповідають певному рівню організації нервової системи та складності поведінки.

Перший етап

Найбільш прості форми психіки спостерігаються у одноклітинних організмів і нижчих багатоклітинних тварин. У цих організмів відсутня розвинена нервова система, і реакції на зовнішні стимули є суто автоматичними. Наприклад, амеби та інші найпростіші організми можуть рухатися до або від джерела світла, температури чи хімічних речовин, проте їх реакція є дуже обмеженою і не залежить від попереднього досвіду.

Другий етап: Інстинктивна поведінка

На цьому рівні тварини мають розвинену нервову систему, що дозволяє їм проявляти більш складні реакції на зовнішні стимули. Інстинктивна поведінка є типово видовою і вродженою. Прикладом можуть бути птахи, які будують гнізда, або павуки, що плетуть павутину. Інстинкти не дозволяють тваринам виживати і розмножуватися без необхідності навчання, проте вони є досить жорстко закріпленими й не завжди дозволяють тваринам адаптуватися до нових ситуацій.

Третій етап: Навчання і умовні рефлекси

З розвитком вищих форм психіки, тварини забезпечують здатність до навчання, тобто до зміни своєї поведінки на основі попереднього досвіду. Основу цього рівня становлять умовні рефлекси. Іван Павлов продемонстрував, що тварини можуть навчатися асоціювати певні стимули з певними діями (наприклад, собаки навчалися виділяти слину на звук дзвінка, пов'язаного з їжею).

Тварини на цьому рівні психічного розвитку можуть проявляти поведінкову гнучкість, тобто змінювати свою залежність від умов. Це дозволяє їм краще пристосовуватися до змін у середовищі. Прикладом такого навчання є лабіринтові експерименти зі щурами, де тварини вчаться знаходити шлях до їх після кількох спроб.

Четвертий етап: Соціальна поведінка і когнітивні здібності.

У найбільш високоорганізованих тварин, таких як примати, дельфіни, слони та деякі птахи, психіка досягає рівня, на якому вони можуть лише навчатися з особистого досвіду, але й демонструвати складні форми соціальної поведінки та когнітивних здібностей. Ці тварини можуть розуміти структуру соціальної ієрархії, співпрацювати для досягнення спільних цілей, а також вирішувати складні завдання за інструментами.

Крім того, багато з них здатні до імітації поведінки інших тварин та спостереження за поведінкою інших тварин. Наприклад, шимпанзе можуть використовувати палки для вилучення їжі з важкодоступних місць, а дельфіни демонструють складні форми комунікації за допомогою

Соціальна психіка у тварин

Особливо складні форми психічної діяльності спостерігаються у тварин, які живуть у соціальних групах, таких як примати, слони, вовки та деякі види птахів. Соціальні тварини виявляють здатність до емпатії, співпраці, вирішення конфліктів та розміщення соціальних зв'язків.

Дослідження показують, що соціальні тварини можуть усвідомлювати свої ролі в групі, проявляти альтруїзм і навіть співпер

Деякі тварини проявляють елементи інтелекту та навіть свідомості. Наприклад, шимпанзе може вирішувати завдання за допомогою інструментів, виявляти ознаки планування майбутніх дій, а дельфіни — проходити так званий тест дзеркала, демонструючи усвідомлення свого відображення.

Проте ці прояви свідомості обмежені в порівнянні з людською свідомістю. Люди здатні до рефлексії, абстрактного мислення і моральної оцінки власних дій, що ставлять їх на найвищий рівень психічної організації.

3. ВІДМІННОСТІ МІЖ СВІДОМІСТЮ ЛЮДИНИ ТА ПСИХІКОЮ ТВАРИН

Питання про свідомість людини та психіку тварин є однією з основних тем у зоопсихології та філософії свідомості. Вивчення цих явищ дозволяє найкраще продемонструвати унікальність людської свідомості та її відмінність від психічних процесів у тварин. У цій лекції ми розглянемо основні відмінності між свідомістю людини та психікою тварин, починаючи з визначення та характеристики всіх феноменів, і завершуючи еволюційними аспектами та соціально-культурними факторами.

Розвиток людської свідомості був результатом тривалої еволюційної історії. Складні соціальні структури, комунікація, співпраця в групах та розподіл праці вирішальну роль у формуванні розумових процесів. Люди еволюціонували як соціальні істоти, що вимагали від них високого рівня когнітивної гнучкості та здатності до обробки великої кількості інформації.

Одна з ключових відмінностей між людьми та іншими тваринами — це величезний розвиток кори головного мозку, особливо лобових долей, відповідних за абстрактне мислення, планування, емоційну регуляцію та самосвідомість. Людський мозок еволюціонував таким чином, що його структура дозволяє обробляти складну інформацію і створювати нові концепції.

Хоча тварини мають розвинені форми психіки, їхня свідомість не досягає того рівня, який характерний для людини.

Основні відмінності між свідомістю людини та психікою тварин

Самосвідомість і рефлексія. Однією з ключових відмінностей між свідомістю людини та психікою є здатність до самосвідомості тварини — усвідомлення власного «я» як окремого від інших об'єктів суб'єкта. Людина здатна не тільки сприймати інформацію з навколишнього середовища, а й аналізувати свої думки, відчуття і дії.

Абстрактне мислення є ще однією визначальною рисою людської свідомості. Воно включає здатність мислити концептами, узагальненнями та абстракціями, які не обов'язково пов'язані з конкретними об'єктами або подіями. Завдяки цьому люди можуть розвивати складні наукові теорії, математику, мистецтво і технології.

Тварини, зокрема приймати та деякі види птахів, демонструють певні когнітивні можливості, такі як використання інструментів або виконання завдань, проте їхнє мислення фактично актуальне і пов'язане з ситуаціями. Наприклад, шимпанзе можуть використовувати палиці для добування їжі, але вони не здатні створювати абстрактні концепції або символічні системи.

Мова як символічна система є однією з ключових ознак абстрактного мислення у людини. тварини хочуть отримати звуки для спілкування, їхні сигнали мають обмежений зміст і зазвичай пов'язані з конкретними діями чи об'єктами. Людська мова, навпаки, здатна передавати складні концепції, ідеї, емоції та думки.

Планування та прогнозування. Людська свідомість дозволяє не тільки реагувати на теперішні події, але й **планувати майбутнє** та передбачати наслідки своїх дій. Ця здатність до прогнозування силової орієнтації людей у складних ситуаціях, розвивати довгострокові стратегії та навіть ставити життєві цілі.

У тварин здатність до планування обмежена. Деякі види (наприклад, шимпанзе та ворони) демонструють короткочасне планування в конкретних ситуаціях, таких як використання інструментів для добування їжі. Проте їхні плани зараз прив'язані до поточних потреб, а не до абстрактних або довгострокових цілей.

Моральні цінності та етичні норми є невід'ємною частиною людської свідомості. Людина здатна оцінювати свої вчинки з точки зору добра і зла, справедливості та несправедливості. Ця здатність до моральної рефлексії формується в результаті взаємодії із суспільством і культурою.

Тварини демонструють **первинні форми соціальної взаємодії**, такі як співпраця, альтруїзм або турбота про інших груп членів. Наприклад, слони можуть допомогти своїм пораненим батькам, а деякі приймають підтримку ієрархічних норм у вашій групі. Однак ці форми поведінки, швидше за все, є результатом інстинктів та еволюційної адаптації, а не результатом усвідомлених моральних міркувань.

Людська свідомість також здатна до **креативності та уяви**. Люди можуть створювати нові ідеї, вирішувати завдання, використовуючи нестандартні підходи, та вигадувати нові світи через літературу, мистецтво та науку. Креативність пов'язана з абстрактним мисленням і можливістю уявляти речі, які не розглядаються в реальності.

Тварини демонструють певні ознаки креативності (наприклад, використання нових інструментів), але ці дії залишаються в межах конкретних проблемних ситуацій. Їхня здатність до уяви та створення нових концепцій обмежена.

Свідомість людини відрізняється від психіки тварин своєю складністю і багатовимірністю. Людина здатна до самосвідомості, рефлексії, абстрактного мислення, моральної оцінки своїх дій, креативності та мови, що значно перевершує можливості тварин. Тварини можуть проявити складні форми поведінки і виконання завдань, їх можливості обмежені рамками практичного світу і виживання.

Ці відмінності роблять свідомість людини унікальним феноменом, який дозволяє нашому виду досягти високого рівня цивілізаційного розвитку.

Питання для самостійного вивчення:

1. Еволюція ставлення людини до тварини.
2. Культ тварини в релігіях.
3. Кордони між "допсихічною" та "психічною" формами життя в різних підходах.
4. Особливості життєдіяльності живих організмів, які визначають необхідність регуляції активності.

5. Ознаки тваринної форми життя.
6. Функції психіки, запропоновані в межах діяльнісного підходу.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні положення системного підходу.
2. Визначте можливості синергетики як методологічної основи наукового дослідження.
3. В чому сутність біологічних та психологічних основ виникнення психічної форми відображення для регуляції взаємодії суб'єкту зі світом?
4. Які особливості життєдіяльності живих організмів визначають необхідність регуляції активності за допомогою психічного відображення?
5. Перерахуйте ознаки тваринної форми життя.
6. Назвіть функції психіки, запропоновані в межах діяльнісного підходу

ТЕМА 4. ЕВОЛЮЦІЯ ПСИХІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ.

План.

1. Еволюція адаптивної поведінки. Елементарна сенсорна психіка. Перцептивна психіка.
2. Елементарна розумова діяльність тварин. Еволюція психіки і антропогенез.
3. Біологічна обумовленість онтогенезу поведінки тварин.

1.ЕВОЛЮЦІЯ АДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ. ЕЛЕМЕНТАРНА СЕНСОРНА ПСИХІКА. ПЕРЦЕПТИВНА ПСИХІКА.

Психічне відображення – це процес, за допомогою якого живі організми сприймають і обробляють інформацію про навколишнє середовище. У ході еволюції психічне відображення розвивалося паралельно з фізіологічними та анатомічними змінами організмів. Воно стало важливим елементом виживання, допомагаючи тваринам адаптуватися до складних і змінних умов життя. Розглянемо, як це відображення змінювалося від найпростіших форм до складних психічних процесів, властивих вищим хребетним і людині.

1. Перші етапи розвитку психічного відображення:

Найпростіші організми, такі як одноклітинні, мали лише базові подразливі реакції на зовнішні подразники. Наприклад, амеби реагують на зміну світла чи хімічних речовин у середовищі простими рухами.

На цьому рівні поведінка визначається безпосередньо фізіологічними реакціями на зміни в середовищі. Ці організми не мають нервової системи, тому психічне відображення обмежене автоматичними рефlekсами.

2. Розвиток нервової системи у безхребетних:

Поява нервової системи у безхребетних, таких як черви чи членистоногі, дало поштовх до більш складних форм психічного відображення. Тепер

організми могли ефективніше обробляти інформацію, швидше реагувати на небезпеку або зміни у середовищі.

У членистоногих, таких як комахи, нервова система дозволяє не лише прості реакції на подразники, але й формування певних типів пам'яті. Наприклад, бджоли здатні запам'ятовувати місця, де знаходиться їжа, і повертатися до них.

3. Еволюція психічного відображення у хребетних:

Риби, перші хребетні, вже мали добре розвинену нервову систему і початкові форми центральної нервової системи. У риб є спроможність до простих форм навчання, наприклад, вони можуть уникати повторних загроз.

У земноводних і рептилій психічне відображення стає більш диференційованим. Вони демонструють складнішу поведінку, яка пов'язана з орієнтацією у просторі та пошуком їжі.

4. Мозок та свідомість у птахів і ссавців:

Птахи та ссавці мають набагато більш розвинений мозок, що дозволяє їм мати вищі форми психічного відображення. Вони здатні до абстрактного мислення, соціальної поведінки і навіть проявів емпатії.

Птахи, наприклад, здатні будувати складні гнізда і використовувати інструменти для добування їжі. У деяких видів спостерігається здатність до вирішення задач, планування дій наперед.

Ссавці мають найбільш розвинену нервову систему серед тварин. Такі тварини, як дельфіни, слони та примати, демонструють високий рівень самосвідомості і складні соціальні структури.

5. Розвиток психічного відображення у приматів і людини:

Примати, особливо людиноподібні, володіють ще більш складними формами психічного відображення. Вони здатні до вивчення нових навичок через спостереження і наслідування. Їх соціальна поведінка є результатом розвиненої системи комунікації.

Людина має найвищий рівень психічного відображення, який включає абстрактне мислення, свідоме планування, творчість та розвиток мови. Ці риси дозволили людям створити культуру, технології та науку.

6. Значення еволюції психічного відображення:

Еволюція психічного відображення є ключовим фактором виживання та адаптації тварин до мінливих умов середовища. Тварини з більш складними формами психічного відображення краще здатні орієнтуватися в навколишньому світі, знаходити їжу, уникати хижаків і взаємодіяти один з одним.

У людини розвиток психічного відображення дозволив створити цивілізації та вирішувати складні проблеми, що виходять за межі базових біологічних потреб.

Адаптивна поведінка — це поведінка, що дозволяє організму ефективно взаємодіяти з середовищем, пристосовуватися до змін і забезпечувати виживання. Еволюція адаптивної поведінки відбувалася через природний добір: особини, які краще адаптувалися до середовища, мали більше шансів на виживання і передачу генетичної інформації. У процесі

еволюції спостерігався поступовий розвиток складніших форм поведінки, починаючи від простих рефлексів у найпростіших організмів до складної соціальної поведінки у ссавців і людини.

На ранніх етапах адаптація базувалася на інстинктах та рефлексах. Наприклад, найпростіші організми, такі як амеби, реагували на зміни середовища виключно механічно. З розвитком нервової системи адаптивна поведінка стала більш гнучкою, з'явилася здатність до навчання, запам'ятовування і складних форм взаємодії з оточенням.

Елементарна сенсорна психіка — це найпростіша форма психічного відображення, що базується на сенсорній реакції на подразники зовнішнього середовища. Організми на цьому рівні психіки здатні лише відчувати подразники та відповідати на них реакціями. Цей тип психіки спостерігається у найпростіших тварин, таких як кишковопорожнинні, де реакція на подразник (світло, хімічні речовини, дотик) безпосередньо пов'язана з виживанням.

Такі організми мають примітивну нервову систему або навіть не мають її зовсім. Їхня поведінка не передбачає складних механізмів обробки інформації, що обмежує їх адаптивні можливості до змін середовища.

Перцептивна психіка характерна для більш розвинених тварин і передбачає здатність до сприйняття більш складних характеристик об'єктів та їх взаємозв'язків. Вона включає в себе формування образів навколишнього світу та здатність розпізнавати певні властивості об'єктів, як-от форму, розмір, колір.

Перцептивна психіка властива тваринам із розвиненішою нервовою системою, зокрема ссавцям і птахам. Вони можуть сприймати навколишнє середовище в комплексі, що дозволяє їм орієнтуватися у просторі, шукати їжу і уникати небезпек. Наприклад, хижаки використовують зір і слух для відстеження здобичі, а травоядні – для уникнення хижаків.

2.ЕЛЕМЕНТАРНА РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТВАРИН. ЕВОЛЮЦІЯ ПСИХІКИ І АНТРОПОГЕНЕЗ.

Елементарна розумова діяльність — це форма психічної активності, яка дозволяє тваринам вирішувати прості завдання через практичний досвід, застосовувати отримані знання та адаптувати свою поведінку до нових умов. Цей рівень психічного розвитку відрізняється від базових сенсорних і перцептивних рівнів тим, що тварини вже не тільки реагують на подразники, але й можуть обмірковувати свої дії, намагатися вирішувати проблеми шляхом спроб і помилок.

Характерні ознаки елементарної розумової діяльності:

Здатність до навчання та запам'ятовування:

Тварини, що демонструють елементарну розумову діяльність, можуть запам'ятовувати певні дії або події і використовувати цей досвід у майбутньому. Наприклад, щур, який одного разу знайшов їжу в лабіринті, з часом навчиться знаходити її швидше.

Розв'язання проблем:

Однією з ознак розумової діяльності є здатність до вирішення конкретних завдань або проблем. Наприклад, ворони здатні використовувати інструменти, такі як палички, щоб дістати їжу з важкодоступних місць. Це демонструє розумову гнучкість і вміння мислити нестандартно.

Застосування інструментів:

Використання інструментів є класичним прикладом елементарної розумової діяльності. Примати, дельфіни, деякі птахи (як ворони та папуги) використовують зовнішні об'єкти для досягнення своїх цілей. Наприклад, шимпанзе використовують камені для розколювання горіхів або палички для вилучення термітів з гнізд.

Навчання через спостереження:

Тварини можуть вчитися шляхом спостереження за іншими членами групи. Це свідчить про здатність до соціального навчання. Наприклад, молоді шимпанзе вчаться використовувати інструменти, спостерігаючи за діями старших особин.

Розпізнавання простих закономірностей:

Деякі тварини можуть помічати і використовувати закономірності в середовищі. Наприклад, голуби здатні розрізняти різні геометричні фігури або послідовності подій і реагувати на них.

Приклади елементарної розумової діяльності у різних тварин:

Шимпанзе: Ці примати можуть створювати й використовувати прості інструменти, наприклад, гілки для видобування їжі. Вони також проявляють здатність до планування своїх дій, коли намагаються отримати приховану їжу.

Ворони: Вони демонструють високу здатність до вирішення складних задач, таких як використання кількох інструментів послідовно для досягнення мети. Ворони також можуть впізнавати себе в дзеркалі, що свідчить про певний рівень самосвідомості.

Дельфіни: Відомі своєю соціальністю і здатністю до кооперативної поведінки. Дельфіни можуть навчатися новим трюкам шляхом спостереження за іншими дельфінами і навіть співпрацювати для досягнення спільної мети.

Слони: Демонструють чудову пам'ять і здатність до вирішення проблем. Вони можуть запам'ятовувати місця з водою і повертатися до них через багато років. Слони також використовують свої хоботи для різних маніпуляцій з об'єктами.

Значення елементарної розумової діяльності:

Елементарна розумова діяльність є важливою в еволюційному контексті, оскільки дозволяє тваринам краще адаптуватися до змінних умов середовища. Тварини з розвиненою здатністю до розв'язання проблем можуть швидше знаходити їжу, уникати небезпек і розвивати складні соціальні взаємодії, що сприяє їх виживанню. Ця форма діяльності також демонструє, що багато видів мають зачатки мислення, яке раніше вважалося унікальним для людини.

Антропогенез — це процес еволюційного розвитку людини. У процесі антропогенезу психіка зазнала значних змін. Важливою відмінністю психіки людини від інших тварин є розвиток свідомості, абстрактного мислення та

мови. Здатність людини до символічного мислення і створення складних соціальних структур стала ключовою перевагою, яка дозволила їй домінувати у світі.

Психічні можливості людини розвивалися разом із фізіологічними змінами — збільшенням обсягу мозку, розвитком мозкових структур, відповідальних за мислення, мову та комунікацію.

3. БІОЛОГІЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ОНТОГЕНЕЗУ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН.

Онтогенез поведінки тварин — це розвиток поведінкових характеристик у процесі індивідуального розвитку (від ембріона до дорослого стану). Біологічні фактори відіграють ключову роль у формуванні певних поведінкових реакцій, зокрема через генетичну програму і вплив гормональної системи.

Протягом життя тварин їхня поведінка змінюється, адаптуючись до середовища. Вроджені інстинкти доповнюються набутими навичками, що дозволяє тваринам краще пристосовуватися до умов життя.

Пренатальний період — це час розвитку організму до народження. Психічна діяльність у цей період лише починає формуватися. У багатьох тварин, особливо ссавців, уже на пізніх стадіях пренатального розвитку спостерігається початкова сенсорна діяльність, зокрема реакція на зовнішні подразники, такі як звук або світло.

Такі реакції формують основу для подальшого розвитку психіки після народження.

Постнатальний період (після народження) є критичним етапом для розвитку психіки. У цей час тварини активно вчаться через спостереження і взаємодію з довкіллям. Вроджені інстинкти, наприклад, пошук молока у новонароджених ссавців, доповнюються новими навичками, які вони отримують через навчання.

У ранньому постнатальному періоді відбувається активне формування соціальних зв'язків та розвиток складніших форм поведінки. У вищих ссавців, таких як примати, цей етап включає важливі елементи соціалізації та навчання від старших членів групи.

Еволюція психіки, від найпростіших форм сенсорного відображення до складних розумових процесів, була ключовою для розвитку адаптивної поведінки тварин. Цей процес досяг свого піку в антропогенезі, що дозволило людині створити свідоме і раціональне мислення.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Організовування угруповання в різних класах тварин.
2. Угруповання тварин, що побудовані на принципі ієрархії та територіальності.
3. Типи ієрархій. Домінування. Лідерство. Типи територіальностей.
4. Параметри, що характеризують угруповання, побудоване на принципі територіальності.

Питання для самоконтролю:

1. Які знання про поведінку тварин можна використовувати в тваринництві, сільському господарстві?
2. Як використовуються зоопсихологічні знання в природоохоронній діяльності людини?
3. В чому проявляються психотерапевтичні можливості взаємодії з домашніми тваринами?

ТЕМА 5. ЗООПСИХОЛОГІЧНІ І ПОРІВНЯЛЬНОПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНСТИНКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН.

План.

1. Зоопсихологія як наука про поведінку тварин
2. Інстинктивна поведінка: основні характеристики
3. Порівняльна психологія: вивчення різноманітності поведінки
4. Фіксовані дії та ключові стимули.
5. Комбінація інстинктів та навчання

1. ЗООПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ПОВЕДІНКУ ТВАРИН.

Зоопсихологія та порівняльна психологія є двома ключовими галузями, що досліджують поведінку тварин. Вони ставлять за мету зрозуміти, як вроджені механізми, включаючи інстинкти, впливають на поведінку різних видів. Інстинктивна поведінка — це набір автоматичних, невивчених реакцій тварини на певні подразники, які забезпечують виживання й адаптацію виду. У цій лекції розглянемо основні аспекти інстинктивної поведінки з точки зору зоопсихології та порівняльної психології.

Зоопсихологія вивчає психічні процеси та поведінку тварин, досліджуючи вроджені і набути механізми, які впливають на їхнє виживання. Ця галузь намагається пояснити, як тварини сприймають світ, як вони взаємодіють з довкіллям і яким чином їхні інстинкти, навчання та емоції визначають їхні дії.

• **Інстинкт** — це вроджений механізм, завдяки якому тварини автоматично реагують на подразники в певних ситуаціях. Інстинкти, як правило, притаманні усім представникам виду.

• **Зоопсихологічні дослідження** проводяться з використанням різних методів спостереження і експериментів, щоб визначити, які дії тварин є вродженими, а які — результатом навчання. Це допомагає зрозуміти, наскільки поведінка тварин залежить від генетичних програм.

Приклад: Гніздування птахів — це класичний приклад інстинктивної поведінки. Незважаючи на відсутність попереднього навчання, молоді птахи знають, як правильно будувати гніздо, оскільки це вроджена здатність, яка передається від покоління до покоління.

2. ІНСТИНКТИВНА ПОВЕДІНКА: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Інстинктивна поведінка — це вроджена, запрограмована генетично реакція тварин на певні стимули. Її основні характеристики:

1. *Автоматизм*

- Інстинктивні реакції відбуваються автоматично, без свідомого контролю. Тварини не потребують навчання для виконання таких дій, оскільки вони запрограмовані на генетичному рівні.
- Приклад: новонароджені черепахи інстинктивно рухаються до води після вилуплення.

2. *Стереотипність*

- Інстинктивна поведінка однакова для всіх представників виду і має фіксовану форму. Повторюється однаково, незалежно від індивідуальних особливостей тварини.
- Приклад: будівництво гнізд у птахів одного виду відбувається за схожими схемами.

3. *Видова специфічність*

- Інстинкти є унікальними для кожного виду тварин. Це означає, що певні поведінкові акти притаманні лише певним видам.
- Приклад: пінгвіни імператорські інстинктивно тримають яйця на лапах, щоб захистити їх від холоду.

4. *Незмінність*

- Інстинктивні реакції майже не змінюються під впливом зовнішніх факторів або навчання. Хоча тварини можуть пристосовувати свою поведінку до умов, основні інстинкти залишаються постійними.

Приклад: Павуки плетуть павутину за строго визначеним інстинктивним алгоритмом, який однаковий для усіх представників одного виду. Це складна поведінка, яка не потребує навчання і є вродженою.

Ці характеристики роблять інстинкти важливою частиною адаптаційного механізму тварин, що забезпечує їхнє виживання у природному середовищі.

3. ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ: ВИВЧЕННЯ РІЗНОМАНІТНОСТІ ПОВЕДІНКИ

Порівняльна психологія — це галузь психології, яка досліджує поведінкові та психічні процеси у різних видів тварин з метою порівняння їхніх особливостей. Основна мета цієї науки — зрозуміти еволюційні основи поведінки та виявити спільні риси і відмінності між різними видами тварин, включаючи людину.

Основні аспекти вивчення різноманітності поведінки:

1. **Еволюційна основа поведінки**

Порівняльна психологія розглядає поведінку тварин у контексті еволюції. Вона досліджує, як еволюційні процеси вплинули на формування певних поведінкових патернів і як інстинкти розвивалися у різних видів.

Приклад: аналіз поведінки приматів для розуміння еволюційних коренів соціальної поведінки людини.

2. Адаптаційні механізми

Поведінка різних видів тварин порівнюється з точки зору їхньої здатності адаптуватися до конкретних середовищ. Інстинкти та вроджені реакції тісно пов'язані з тим, як тварини виживають і розмножуються в різних умовах.

Приклад: порівняння мисливських інстинктів у хижаків, таких як леви і вовки, з метою зрозуміти адаптацію до різних типів здобичі.

3. Спільні риси і відмінності між видами

Порівняння поведінки тварин різних видів дозволяє виявити як спільні риси, так і відмінності. Досліджується, які психічні процеси, такі як навчання, пам'ять, або вирішення проблем, притаманні різним видам.

Приклад: дослідження здатності до навчання у щурів і мавп, щоб зрозуміти різницю в когнітивних здібностях.

4. Соціальна поведінка і комунікація

Порівняльна психологія вивчає, як тварини різних видів взаємодіють одне з одним. Це може включати вивчення соціальних груп, альтруїзму, агресії, ієрархії і комунікації.

Приклад: порівняння соціальної структури бджіл, мурах і приматів для вивчення різних типів колективної поведінки.

5. Використання інстинктів та навчання

У багатьох видів поведінка є результатом комбінації вроджених інстинктів та навчання. Порівняльна психологія досліджує, як ці механізми взаємодіють у різних тварин.

Приклад: вивчення імпринтингу у птахів і ссавців для аналізу взаємодії між інстинктами та навчанням.

6. Значення для розуміння людської поведінки

Порівняльна психологія також відіграє важливу роль у дослідженні людської поведінки. Аналізуючи поведінку тварин, можна краще зрозуміти еволюційні основи психологічних процесів у людини.

Приклад: вивчення емоційних реакцій у тварин (страх, радість) для розуміння емоційної поведінки у людей.

Порівняльна психологія розширює наше розуміння еволюції поведінки тварин і людини, дозволяючи дослідити, як різні види тварин адаптувалися до свого середовища і які психічні процеси є спільними або унікальними для різних видів.

Приклад: Складна соціальна структура бджіл та мурах базується на інстинктивних моделях поведінки, які розвивалися мільйонами років. Такі моделі є прикладом того, як еволюція вплинула на розвиток інстинктів у різних видів комах.

4. ФІКСОВАНІ ДІЇ ТА КЛЮЧОВІ СТИМУЛИ

Однією з ключових концепцій у вивченні інстинктивної поведінки є **фіксовані дії** — вроджені послідовності поведінки, що запускаються певним стимулом і виконуються до кінця, незалежно від змін у зовнішніх умовах. Такими стимулом часто є **ключові подразники**, які виступають як «спусковий гачок» для інстинктивних реакцій.

Фіксовані дії — це вроджені послідовності поведінки, які запускаються певним подразником і виконуються до кінця незалежно від подальших змін умов. Вони є стереотипними та повторюваними у всіх представників виду. Ці дії не потребують навчання та активуються автоматично.

Основні характеристики фіксованих дій:

- **Вродженість:** Тварина не потребує попереднього досвіду для виконання цих дій, вони передаються генетично.
- **Автоматичність:** Після початку поведінковий акт виконується до кінця, навіть якщо змінюються умови.
- **Стереотипність:** Дії відбуваються однаково у всіх представників виду і повторюються у подібних умовах.
- **Неможливість зупинити:** Якщо процес фіксованої дії розпочато, він завершиться незалежно від обставин.

Приклад: У морських черепах інстинкт закопування яєць у пісок — класичний приклад фіксованої дії. Як тільки самка починає цей процес, вона завершить його незалежно від того, чи є навколо небезпека.

Ключовий стимул — це специфічний зовнішній подразник, що запускає фіксовану дію. Цей стимул є тригером для певної поведінкової реакції тварини. Він може бути візуальним, звуковим, тактильним або хімічним і спрямований на активацію інстинктивних поведінкових реакцій.

Основні характеристики ключових стимулів:

- **Специфічність:** Кожен вид тварин реагує на певні подразники, які є специфічними для їхнього середовища або життєвих умов.
- **Точність:** Ключовий стимул викликає лише конкретну фіксовану дію, а не будь-яку реакцію.
- **Підвищена чутливість:** Тварини дуже чутливі до ключових стимулів, і навіть мінімальні ознаки такого подразника можуть викликати поведінкову реакцію.

Приклад: Самці рибок колюшок у шлюбний період стають агресивними до всього, що має червоний колір. Червоний колір, який з'являється на череві інших самців, є ключовим стимулом, що запускає агресивну поведінку.

Фіксовані дії та ключові стимули тісно пов'язані між собою. Ключовий стимул діє як «спусковий механізм», активуючи фіксовану дію. Як тільки стимул досягає рецепторів тварини, запускається автоматична поведінка, що є результатом інстинкту.

Приклад: У гусей спрацьовує фіксована дія, коли вони бачать предмети, схожі на яйце, поза гніздом. Вони інстинктивно починають викочувати такі предмети назад у гніздо. Навіть якщо замінити яйце на камінь, гусак все одно продовжить рух до завершення дії, оскільки був активований ключовим стимулом — формою, що нагадує яйце.

Приклад: У рибок трьохголкових колюшок під час шлюбного періоду червоний колір черева самця є ключовим стимулом, який викликає у іншого самця агресивну поведінку. Ця реакція

Фіксовані дії та ключові стимули — це важливі механізми, що забезпечують виживання тварин та їх адаптацію до середовища. Вони

працюють як єдина система: ключовий стимул активує інстинктивну поведінку, яка допомагає тваринам здійснювати життєво важливі дії автоматично і швидко, без необхідності навчання чи додаткових когнітивних процесів.

5. КОМБІНАЦІЯ ІНСТИНКТІВ ТА НАВЧАННЯ

У багатьох видів тварин поведінка є результатом взаємодії двох важливих процесів: **інстинктів** та **навчання**. *Інстинкти* — це вроджені, генетично запрограмовані реакції на певні стимули, тоді як навчання дозволяє тваринам адаптувати свою поведінку до змін у середовищі та отримувати новий досвід. Поєднання цих двох механізмів забезпечує ефективну поведінкову адаптацію до умов життя.

1. Інстинкти: основа поведінки

Інстинкти є вродженими поведінковими моделями, які допомагають тваринам виконувати життєво важливі дії без необхідності вчитися. Вони зберігаються у всіх представників виду і, як правило, виникають у відповідь на ключові стимули.

Приклад: Птахи інстинктивно будують гнізда, навіть якщо ніколи не бачили, як це роблять інші. Вони знають, як саме це робити завдяки генетично закладеним інструкціям.

2. Навчання: можливість адаптації

Навчання — це процес, завдяки якому тварини отримують нові знання або вміння в результаті досвіду. Воно дозволяє тваринам змінювати свою поведінку у відповідь на зміни в навколишньому середовищі. Навчання доповнює інстинкти і дає змогу пристосовуватися до нових обставин.

Приклад: Молодий лев, хоч і має інстинкт полювання, все ж потребує навчання від старших членів зграї, щоб удосконалити свої навички і стати ефективним мисливцем.

3. Імпринтинг: комбінація інстинкту та навчання

Імпринтинг є одним із прикладів того, як інстинкт і навчання можуть взаємодіяти. Це форма швидкого навчання, яка відбувається на ранніх етапах життя тварини і дозволяє їй запам'ятовувати важливі стимули, зокрема батьків, об'єкти чи середовище. Імпринтинг є вродженою здатністю, але він вимагає короткого періоду взаємодії з навколишнім середовищем для повного формування поведінки.

Приклад: Новонароджені гусята, побачивши рухому істоту, інстинктивно сприймають її як матір і починають за нею слідувати. Якщо це буде не гуся, а людина, гусята все одно імпринтуються на неї. Цей процес відбувається лише в певний критичний період після народження.

4. Зміна інстинктивної поведінки через досвід

Навіть інстинктивна поведінка може бути модифікована в процесі навчання. Тварини здатні вчитися на власному досвіді і пристосовувати інстинктивні реакції до конкретних умов.

Приклад: Птахи, що харчуються гусеницями, інстинктивно ловлять їх, проте можуть навчитися уникати певних видів гусениць, які мають неприємний смак або отруйні властивості. Це поєднання інстинкту з набутою інформацією робить їх поведінку більш ефективною.

5. Навчання в межах інстинктивних обмежень

У деяких випадках навчання обмежується вродженими інстинктами. Це означає, що тварини можуть навчатися лише в межах своїх природних можливостей, запрограмованих на генетичному рівні.

Приклад: Щури можуть навчитися долати лабіринт у пошуках їжі завдяки здатності до навчання, але їхнє навчання обмежується природними інстинктами шукати їжу або уникати небезпеки. Вони не можуть навчитися робити те, що не відповідає їхнім природним інстинктам.

6. Значення комбінації інстинктів та навчання

Комбінація інстинктів і навчання робить поведінку тварин більш гнучкою та адаптивною. Інстинкти забезпечують швидку і точну реакцію на критичні ситуації, а навчання дозволяє підлаштовуватися під нові умови. Такий підхід гарантує виживання в різноманітних середовищах і дозволяє тваринам краще пристосовуватися до змін у довкіллі.

Інстинктивна поведінка є важливим елементом виживання та адаптації тварин до навколишнього середовища. Дослідження зоопсихології та порівняльної психології дають змогу глибше зрозуміти, як еволюційні механізми, спадкові реакції та вроджені програми впливають на поведінку тварин. Інстинкти є результатом мільйонів років еволюції і демонструють неймовірну адаптаційну здатність тваринного світу.

Питання для самостійного вивчення:

1. Інстинктивна поведінка як основа життєдіяльності тварин.
2. Методи вивчення інстинктивної поведінки, взаємозв'язку вродженого та набутого в поведінці тварин.
3. За якими принципами класифікують умовні рефлекси?
4. На чому ґрунтується класифікація форм навчання?
5. Якими методами вивчають особливості когнітивних процесів у тварин?
6. Що таке імпринтинг?
7. Що таке опосередковане навчання?
8. В чому відмінність між облігатним та факультативним навчанням?
9. Родова пам'ять вугрів як зразок генетичної пам'яті.
10. Орієнтування тварин в просторі і методи їх вивчення.
11. Методи лабіринтів у вивченні складних форм поведінки тварин.

Питання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте основні форми поведінки тварин.
2. Схарактеризуйте інстинкт як основу формування поведінки

ТЕМА 6: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУЧІННЯ ТВАРИН

План.

1. Основні форми навчання тварин
2. Види навчання
3. Когнітивні процеси і навчання
4. Емоційні фактори навчання
5. Практичні аспекти навчання тварин

1. ОСНОВНІ ФОРМИ НАУЧІННЯ ТВАРИН

Навчання тварин є одним із ключових процесів у їхньому розвитку та адаптації до зовнішнього середовища. Воно передбачає здатність тварин змінювати свою поведінку на основі досвіду. Вивчення психологічних аспектів навчання тварин дозволяє зрозуміти, як вони набувають нових навичок, адаптуються до середовища, вчаться взаємодіяти з іншими істотами, а також як їхня психіка впливає на ці процеси.

Навчання — це процес набуття нових знань, навичок або поведінки на основі досвіду. У тваринному світі існує кілька видів навчання, які різняться за механізмами та складністю. Нижче описані основні види навчання, що спостерігаються у тварин.

Існують різні форми навчання, які характерні для тваринного світу. Основні з них:

1.1. Класичне обумовлення. Цей вид навчання був описаний Іваном Павловим. Він полягає у формуванні зв'язку між двома стимулами: умовним (нейтральним) і безумовним (який викликає автоматичну реакцію). Наприклад, тварина вчиться асоціювати звук дзвінка (умовний стимул) з отриманням їжі (безумовний стимул), і в результаті тварина починає слиновиділення на звук дзвінка.

1.2. Оперантне обумовлення. Це форма навчання, яку описав Б. Ф. Скіннер. Вона полягає у тому, що тварина змінює свою поведінку на основі наслідків дій. Наприклад, якщо дія (натискання на кнопку) призводить до отримання їжі, тварина буде повторювати цю дію частіше. Якщо ж дія супроводжується негативними наслідками (наприклад, удар електричним струмом), вона буде уникати цієї поведінки.

1.3. Спостережувальне навчання. Ця форма навчання передбачає, що тварина вчиться, спостерігаючи за поведінкою інших. Наприклад, молоді тварини можуть навчитися ловити здобич, спостерігаючи за старшими. Ця форма навчання є важливою для виживання і передачі досвіду в соціальних групах.

1.4. Імітація. Імітація є особливою формою спостережувального навчання, коли тварина безпосередньо копіює дії іншої тварини. Це може бути корисним для швидкого освоєння нових навичок.

2. ВИДИ НАУЧІННЯ

1. Класичне обумовлення (асоціативне навчіння)

Цей вид навчіння був описаний Іваном Павловим і полягає у формуванні асоціації між умовним стимулом і безумовною реакцією. Тварина вчиться реагувати на новий стимул, що раніше не викликав такої реакції.

Приклад: Собаки Павлова вчилися виділяти слину на звук дзвінка (умовний стимул), асоціюючи його з їжею (безумовний стимул).

2. Оперантне обумовлення (інструментальне навчіння)

Це вид навчіння, що описав Б. Ф. Скіннер. Тварина змінює свою поведінку на основі наслідків дій: дії, що призводять до винагороди, повторюються частіше, а дії з негативними наслідками — рідше.

Приклад: Кіт натискає на важіль, щоб отримати їжу. Він повторюватиме цю дію, оскільки вона приносить позитивний результат.

3. Спостережувальне навчіння

Цей тип навчіння передбачає навчання шляхом спостереження за діями інших тварин. Тварина вчиться без безпосередньої участі у діях, лише спостерігаючи за поведінкою інших.

Приклад: Молоді мавпи спостерігають за старшими і навчаються використовувати інструменти для отримання їжі.

4. Імітація

Імітація є особливою формою спостережувального навчіння, коли тварина безпосередньо копіює дії іншої тварини. Це важлива здатність, яка дозволяє швидко освоювати нові навички.

Приклад: Папути можуть імітувати звуки або дії, які виконують інші птахи чи люди.

5. Габітуація

Габітуація — це процес зниження реакції на постійний або повторюваний стимул, що не має значного біологічного значення. Це дозволяє тварині ігнорувати подразники, що не становлять загрози.

Приклад: Дикі тварини можуть перестати реагувати на шум, якщо він постійно присутній у їхньому середовищі і не представляє небезпеки.

6. Сензитизація

На відміну від габітуації, сензитизація — це підвищення чутливості до стимулу після одного або кількох впливів, особливо якщо вони асоціюються з небезпекою або стресом.

Приклад: Після укусу комах тварина може стати більш чутливою до схожих подразників, навіть якщо вони не є небезпечними.

7. Латентне навчіння

Це вид навчіння, що відбувається без негайного винагородження або підкріплення. Знання накопичуються під час спостереження за середовищем і використовуються пізніше, коли це стає необхідним.

Приклад: Щур, що досліджує лабіринт без винагороди, пізніше використовує ці знання для знаходження шляху до їжі.

8. Проба і помилка (метод експериментування)

Цей вид навчання відбувається через багаторазове виконання дій та аналіз їхніх результатів. Тварина пробує різні варіанти поведінки, і через досвід обирає найбільш успішний.

Приклад: Кіт намагається відкрити двері шафи, пробує кілька способів, доки не знайде правильний.

9. Когнітивне навчання

Це більш складний тип навчання, що включає використання розумових процесів для розв'язання завдань або проблем. Тварина не просто повторює дію, а розробляє стратегії та використовує знання для досягнення мети.

Приклад: Ворони можуть використовувати палички або каміння, щоб дістати їжу з важкодоступних місць, що вимагає складної когнітивної обробки інформації.

Мотивація відіграє ключову роль у процесі навчання тварин. Основними мотивуючими факторами можуть бути:

- Їжа - одна з найбільш ефективних винагород у процесі навчання тварин.
- Уникання болю - негативні підкріплення, такі як біль або дискомфорт, можуть впливати на те, як швидко тварина змінює свою поведінку.
- Соціальна взаємодія - для багатьох тварин соціальна мотивація, як-от взаємодія з іншими особинами, також є важливим фактором навчання.

Мотивація значною мірою визначає інтенсивність і швидкість, з якою тварина засвоює нові навички. Якщо тварина зацікавлена у винагороді або уникненні неприємних наслідків, навчання відбувається швидше.

3. КОГНІТИВНІ ПРОЦЕСИ І НАУЧІННЯ

Когнітивні процеси у тварин є складними і різноманітними. Вони включають просторове навчання, здатність до розв'язання проблем, соціальне навчання, пам'ять та інсайт. Ці когнітивні здібності дозволяють тваринам не тільки адаптуватися до середовища, але й вчитися новим стратегіям поведінки. Розуміння цих процесів допомагає глибше пізнати здатність тварин до навчання та взаємодії з оточенням.

Когнітивні процеси - це розумові дії, що дозволяють тваринам отримувати, обробляти та використовувати інформацію для адаптації до свого середовища. Когнітивне навчання, на відміну від простих форм навчання, таких як класичне чи оперантне обумовлення, передбачає активне використання пам'яті, уваги, мислення та вирішення проблем. Воно включає складні ментальні операції і часто асоціюється з розумінням зв'язків між подіями, плануванням дій і здатністю до адаптації у нових ситуаціях.

3.1. Просторове навчання

Просторове навчання передбачає здатність тварин запам'ятовувати місцезнаходження об'єктів, їжі, води, схованок тощо. Воно необхідне для виживання в дикій природі та орієнтації в складних середовищах.

Приклад: Багато птахів запам'ятовують місця, де вони сховали насіння або іншу їжу, і можуть повернутися до цих місць через тривалий час.

Цей вид навчання пов'язаний із розвитком когнітивних карт — внутрішніх моделей простору, які дозволяють тваринам орієнтуватися у своїй екосистемі. Наприклад, щури, які досліджують лабіринт, запам'ятовують маршрут і використовують ці знання, щоб знайти вихід або винагороду.

3.2. Розв'язання проблем

Тварини можуть використовувати когнітивні процеси для вирішення складних проблем, що вимагає здатності аналізувати ситуацію, пробувати різні стратегії і робити висновки на основі попереднього досвіду.

Приклад: Ворони та деякі примати використовують інструменти, щоб отримати їжу з важкодоступних місць. Вони можуть виготовляти інструменти з гілок або каміння і адаптувати їх для різних завдань.

Тварини, здатні до розв'язання проблем, демонструють складні когнітивні здібності, які дозволяють їм не просто діяти автоматично, а обирати найефективніші стратегії для досягнення мети.

3.3. Соціальне навчання

Соціальне навчання — це процес, під час якого тварини вчаться шляхом спостереження за іншими особинами своєї групи. Це особливо важливо для видів, що живуть у соціальних групах. Соціальне навчання дозволяє тваринам передавати важливі знання про харчування, безпеку, використання інструментів і комунікацію без необхідності кожній особині здобувати ці знання самотійно.

Приклад: Дельфіни та мавпи можуть навчитися нових способів отримання їжі, спостерігаючи за іншими членами своєї групи. Молоді шимпанзе спостерігають, як старші члени групи використовують інструменти для розколювання горіхів, і згодом починають наслідувати ці дії.

Соціальне навчання є важливою формою передачі знань і навичок у соціальних тварин, оскільки дозволяє швидко адаптуватися до змін у середовищі або нових викликів.

3.4. Інсайт

Інсайт — це процес раптового усвідомлення рішення проблеми без попередніх проб і помилок. Це одна з найскладніших когнітивних форм навчання, що демонструє високий рівень абстрактного мислення.

Інсайт часто виникає у видів, які володіють високорозвиненими когнітивними здібностями, такими як примати, слони і воронові птахи.

3.5. Пам'ять і навчання

Пам'ять є важливим компонентом когнітивних процесів і навчання. Тварини з добре розвиненою пам'яттю здатні зберігати інформацію про минулі події і використовувати її для майбутніх дій. Вона буває короткотривалою та довготривалою:

- **Короткотривала пам'ять** дозволяє зберігати інформацію на короткий період (секунди або хвилини) і використовується для швидкого вирішення проблем.

- **Довготривала пам'ять** зберігає інформацію протягом тривалого часу і допомагає тваринам адаптуватися до умов середовища, зокрема запам'ятовувати маршрути, місця знаходження їжі та схованок.

Приклад: Собаки можуть запам'ятовувати команди та виконувати їх через тривалий час після тренувань. Птахи, що ховають їжу на зиму, зберігають її місцезнаходження в пам'яті протягом кількох місяців.

3.6. Узагальнення і дискримінація

Тварини здатні до узагальнення — вміння поширювати здобуті навички на подібні ситуації, та дискримінації — розрізнення між схожими, але різними стимулами.

- **Узагальнення:** Тварина, навчена реагувати на певний стимул, може поширювати цю реакцію на подібні стимули.
- **Дискримінація:** Тварина здатна відрізнити подібні стимули і реагувати тільки на конкретний.

4. ЕМОЦІЙНІ ФАКТОРИ НАУЧІННЯ

Емоційні фактори, які впливають на науковий процес, можуть бути точним вимірюванням емоцій та поведінки тварин, а також спостереженням за взаємодією між тваринами та їх середовищем.

Емоції відіграють важливу роль у процесі навчання тварин. Страх, радість, задоволення — всі ці емоції впливають на мотивацію і на те, як тварина реагує на різні стимули:

- **Страх** стимулює швидше навчання, оскільки тварина намагається уникнути загрози.
- **Задоволення** сприяє закріпленню позитивних дій, які призводять до винагороди.

Позитивні емоційні фактори включають в себе радість, задоволення та захоплення. Ці емоції зазвичай сприяють кращому сприйманню наукових знань та відкриттям нових способів навчання для тварин. Наприклад, позитивні взаємодії з ласощами під час тренування можуть стимулювати тварину до більшої активності та позитивних результатів.

Однак, негативні емоційні фактори можуть перешкоджати науковому процесу. Стрес, біль та страх можуть впливати на відповіді тварин на поведінкові тести. Наприклад, якщо тварина знаходиться у незручному положенні або в постійному напруженні, це може призвести до неточних результатів тестів та досліджень.

Емоційна прив'язаність також важлива в навчанні соціальних тварин. Наприклад, собаки часто краще навчаються в умовах позитивного підкріплення, коли їхня взаємодія з людиною супроводжується емоційним зв'язком.

Також важливо знати, що емоції можуть впливати на сприйняття інформації. Наприклад, якщо тварина відчуває страх або тривогу, це може перешкоджати її здатності до навчання та запам'ятовування інформації. З іншого боку, позитивні емоції можуть підвищувати мотивацію та сприяти успішному навчанню.

Також, емоційний стан тренера або науковця може впливати на поведінку тварин. Наприклад, якщо тренер буде нервувати або бути агресивним, це може викликати стрес у тварини та призвести до негативних наслідків. Тому

важливо, щоб тренери та науковці мали позитивний стан розуму та були засвоєний за принципами добробуту тварин.

Узагалі, емоційні фактори в зоопсихології різноманітні та можуть впливати на багато внутрішніх процесів у тварин. Тому дослідження емоцій і їх впливу на поведінку тварин стає все більш важливими в науці зоопсихології і сприяє до розвитку етичної поведінки відносно тварин.

Отже, емоційні фактори мають велике значення в зоопсихології. Щоб досягти найкращих результатів навчання, тваринам необхідно створити безпечні та комфортні умови, які сприятимуть позитивним емоціям та стимулюватимуть їх до активності та розвитку.

Стрес може як покращити, так і погіршити здатність до навчання. У помірних кількостях стрес може підвищити увагу та концентрацію тварини, допомагаючи їй швидше адаптуватися до нових умов. Однак, хронічний або надмірний стрес може негативно впливати на пам'ять і здатність до навчання, оскільки він пригнічує когнітивні функції.

5. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ НАУЧІННЯ ТВАРИН

Практичні аспекти навчання тварин в ветеринарній практиці мають велике значення для підтримання здоров'я тварин та забезпечення високої якості життя.

Одним із ключових аспектів навчання тварин є підготовка їх до медичних процедур. Навіть малі процедури, такі як взяття крові або введення ін'єкції, можуть бути стресовими для тварин. Розуміння поведінки та реакції тварин допоможе зменшити стрес та сприятиме успішному проведенню процедури.

Також, важливо навчити тварин перевірятися й на попереджувальні знаки щодо свого здоров'я, щоб уникнути проблем, що можуть стати більш серйозними з часом. У кінці кінців, це допоможе зменшити витрати на лікування та підтримання здоров'я тварин.

Навчання тварин також може бути корисним для профілактики та лікування поведінкових проблем. Наприклад, навчання собак на команди може допомогти покращити їх поведінку та зменшити агресію. Також важливо, щоб власники тварин були навчені правильно та ефективно взаємодіяти зі своїми тваринами, щоб стимулювати позитивну поведінку та добробут тварин.

Навчання тварин в ветеринарній практиці може бути проведено за допомогою різних методів, включаючи позитивне посилення, гру та тренування. Досвідчені тренери та ветеринари знають, який метод підходить для кожного індивідуального випадку.

Другим важливим аспектом навчання тварин в ветеринарній практиці є профілактика та лікування стомлювання. Тварини, які мають обмежений рух або проводять багато часу в загонах або клітинах, можуть відчувати фізичний та емоційний стрес. Навчання тварин на виконання різноманітних вправ та рухів може допомогти відновити їх фізичну форму та позитивно впливати на їх емоційний стан.

Крім того, навчіння тварин може допомогти забезпечити їх безпеку та здоров'я. Наприклад, навчання коней на правильну поведінку під час катання або тренування може зменшити ризик травм та нещасних випадків.

Навчіння тварин також може допомогти забезпечити успішне проведення процедур, таких як забій, відгодівля та лікування. Навчання тварин на виконання певних команд та вправ може зменшити стрес та ризик травм під час цих процедур.

Узагалі, навчіння тварин в ветеринарній практиці має велике значення у забезпеченні здоров'я тварин та підтриманні добробуту тваринницьких установ. У ветеринарній практиці, кінології або дресируванні знання психологічних аспектів навчіння має велике значення. Ефективне навчання тварин залежить від таких чинників:

- Використання позитивного підкріплення (нагороди за правильну поведінку).
- Розуміння індивідуальних особливостей тварини (вік, порода, рівень стресу).
- Створення середовища, яке сприяє навчінню (відсутність зайвих стресових факторів, достатня мотивація).

Психологічні аспекти навчіння тварин є складним і багатогранним процесом, що залежить від мотивацій, когнітивних здібностей, емоцій та середовища. Розуміння цих факторів дозволяє краще організовувати процес навчання, що є важливим як для наукових досліджень, так і для практичного використання в дресируванні, ветеринарії та догляді за тваринами.

Питання для самостійного вивчення:

1. Вивчення трудової діяльності мавп в працях Н.Ю. Войтоніс. Проблема зародження суспільних відносин і мовлення.
2. Як впливають лабораторні умови на результати досліджень поведінки та психіки тварин?
3. Чому крос-видове порівняння є складним завданням у дослідженні психіки тварин?
4. Як експериментальні завдання допомагають вивчати інтелектуальні можливості тварин?

Питання для самоконтролю:

1. Що таке антропоморфізм і як він впливає на вивчення психіки тварин?
2. Які основні відмінності між етологічним та біхевіористичним підходами до вивчення поведінки тварин?
3. Як когнітивна етологія допомагає вивчати внутрішні психічні стани тварин?
4. Які етичні принципи слід враховувати при проведенні досліджень психіки тварин?
5. Яким чином сучасні нейрофізіологічні методи, такі як фМРТ або ЕЕГ, сприяють об'єктивному вивченню когнітивних процесів тварин?

ЛЕКЦІЯ 7. ТЕМА: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ АКТИ ТВАРИН.

План.

1. Вступ. Різноманітність інтелектуальних актів у тварин
2. Інсайт та вирішення проблем
3. Соціальне навчання та імітація
4. Використання інструментів
5. Порівняння інтелектуальних актів тварин та людини

1. ВСТУП. РІЗНОМАНІТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ АКТИВ У ТВАРИН.

Інтелектуальні акти тварин є предметом наукових досліджень у зоопсихології та когнітивній етіології, що вивчають психіку і поведінку тварин. Інтелект тварин, на відміну від людини, проявляється у вигляді адаптивної поведінки, вирішення конкретних завдань та способів виживання в середовищі. Він включає такі дії, як здатність до навчання, пам'ять, орієнтація в просторі, соціальні зв'язки, вирішення проблем і навіть використання інструментів.

Інтерес до цієї теми зростає, оскільки наукові відкриття свідчать, що багато тварин мають набагато складніші когнітивні здатності, ніж вважалося раніше. Вивчення інтелектуальних актів тварин допомагає зрозуміти як еволюційну історію видів, так і те, які аспекти інтелекту є унікальними для людини, а які спільні з іншими видами.

Різноманітність інтелектуальних актів у тварин

Інтелектуальні акти тварин дуже різноманітні та проявляються у різних формах:

1. Навчання через досвід і спостереження:

○Тварини здатні навчатися на власному досвіді або спостерігаючи за поведінкою інших. Це може включати вирішення складних завдань, навчання через спроби й помилки або через імітацію. Наприклад, мавпи можуть навчитися використовувати інструменти, спостерігаючи за іншими членами групи.

2. Використання інструментів:

○Деякі тварини демонструють здатність використовувати об'єкти для досягнення певної мети. Шимпанзе, ворони та видри відомі тим, що використовують палиці, каміння чи інші інструменти для видобутку їжі або розв'язання інших завдань.

3. Планування майбутніх дій:

○Деякі тварини здатні планувати наперед. Наприклад, ворони можуть приховувати їжу для майбутнього споживання, враховуючи безпеку свого приховування і навіть можливість крадіжки іншими птахами.

4. Розв'язування проблем:

○Інтелектуальні акти можуть включати складне вирішення проблем. Одним із прикладів є дослідження з шимпанзе, які, стикаючись із завданнями,

використовують інсайт, тобто раптове розуміння рішення. Аналогічно, ворони можуть виконувати багатокрокові завдання для отримання винагороди.

5. Когнітивні карти:

○ Деякі тварини мають здатність до просторової орієнтації і можуть формувати когнітивні карти свого оточення, що дозволяє їм ефективно орієнтуватися. Голуби, наприклад, можуть використовувати ці карти для навігації під час міграції.

6. Комунікація:

○ Тварини розробили складні форми комунікації, які можуть включати як вербальні, так і невербальні сигнали. Дельфіни, примати та слони використовують різноманітні звуки, жести та позиції тіла для передачі інформації, координуючи свої дії у групі.

7. Соціальне навчання:

○ У багатьох соціальних тварин, таких як примати або слони, важливу роль відіграє навчання через взаємодію у групі. Вони можуть передавати знання від старших до молодших, що забезпечує виживання виду.

Різнманітність інтелектуальних актів у тварин свідчить про високу пластичність поведінки, яка дозволяє їм адаптуватися до змінних умов середовища, розвивати нові навички та передавати ці навички наступним поколінням.

2. ІНСАЙТ ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ

Інсайт – це когнітивний процес, який передбачає раптове розуміння рішення проблеми без попередніх спроб та помилок. Він часто асоціюється з інтелектом і творчим мисленням, оскільки вимагає активного процесу обробки інформації та поєднання елементів у новий контекст. Вивчення інсайту у тварин дозволяє дослідникам зрозуміти, наскільки глибокі когнітивні здатності можуть проявлятися у різних видів.

Приклади інсайту та вирішення проблем у тварин:

1. Шимпанзе і використання інструментів: Один із класичних прикладів інсайту належить експериментам Вольфганга Келера з шимпанзе, які ставилися перед завданням дістати їжу з недосяжного місця. Коли мавпам давали різні предмети, спочатку вони намагалися дотягнутися до їжі безуспішно. Проте згодом вони здогадувалися скласти предмети разом або використовувати палку, щоб витягнути банан. Це свідчить про раптове розуміння вирішення завдання через поєднання доступних ресурсів.

2. Ворони і багатокрокові завдання: Ворони, відомі своїм високим інтелектом, здатні виконувати складні багатокрокові завдання. Наприклад, в одному експерименті воронам треба було використати кілька інструментів, щоб дістати винагороду. Вони демонстрували здатність розуміти послідовність дій: спочатку отримати інструмент одного типу, щоб за допомогою нього отримати інший, і лише тоді досягнути бажаної мети. Це приклад складного інсайтного вирішення проблеми.

3. Орангутанги і творчі рішення: Орангутанги також демонструють інсайт, коли перед ними стоять складні завдання. В одному експерименті їм

потрібно було дістати їжу з високої платформи. Вони використовували довгі гілки чи навіть зв'язували наявні предмети, щоб дістати їжу, демонструючи здатність творчо використовувати доступні ресурси.

4. Дельфіни: Дельфіни відомі своїми інтелектуальними здібностями, включаючи здатність до вирішення проблем через інсайт. Відомі випадки, коли дельфіни працювали разом, щоб розв'язати завдання або подолати перепони. Наприклад, вони можуть використовувати складні стратегії для полювання на рибу, координуючи дії всередині групи.

Механізми інсайту:

Інсайт вимагає низки когнітивних процесів, серед яких:

- **Пам'ять:** Тварини повинні мати здатність запам'ятовувати попередні досвіди та інформацію про навколишнє середовище.
- **Аналіз і синтез:** Важливо вміти аналізувати окремі компоненти проблеми і синтезувати їх у нові комбінації.
- **Творче мислення:** Тварини часто демонструють творчі підходи, особливо коли використовують предмети з новою функцією або застосовують нові стратегії.

3. СОЦІАЛЬНЕ НАВЧАННЯ ТА ІМІТАЦІЯ.

Соціальне навчання — це здатність тварин засвоювати нові навички та поведінку, спостерігаючи за діями інших. Імітація, як один із ключових механізмів соціального навчання, полягає в копіюванні дій інших індивідів, що дозволяє швидше адаптуватися до змін у середовищі без необхідності витратити час на власний досвід і спроби.

Приклади соціального навчання та імітації у тварин:

1. Примати і використання інструментів: Шимпанзе та інші примати здатні навчатися використанню інструментів через спостереження за іншими. Наприклад, молоді шимпанзе спостерігають, як старші використовують палки для вилучення термітів із гнізд, і поступово вчаться робити це самостійно. Таке навчання передається з покоління в покоління, формуючи культуру використання інструментів серед групи.

2. Дельфіни і мисливські стратегії: Дельфіни використовують різноманітні мисливські техніки, серед яких є такі, що передаються через соціальне навчання. Наприклад, техніка «чоботи з мулу» полягає в тому, що дельфін утворює навколо риби кільце з мулу, яке дезорієнтує рибу, і тоді дельфіни легко її ловлять. Молоді дельфіни вчаться цієї техніки через спостереження за дорослими.

3. Птахи і співи: Багато птахів, наприклад, зяблики, навчаються співати свої характерні пісні через імітацію. Молоді птахи слухають старших і поступово повторюють почуті звуки, поки не освоюють правильну мелодію. Це соціальне навчання є важливим для забезпечення комунікації всередині виду і формування репертуару співу.

4. Мурахи і передача знань: У мурашиних колоніях відбувається соціальне навчання через механізм, що нагадує навчання від наставника. Деякі мурахи ведуть інших до джерел їжі або нових територій, використовуючи

сигнали і певні дії, і молодші мурахи вчаться правильних маршрутів та способів пошуку їжі, спостерігаючи за поведінкою наставника.

Імітація у тварин: Імітація може мати різні форми - від точного копіювання поведінки до моделювання загальної стратегії. Тварини можуть імітувати не тільки рухи або дії, а й вибір маршрутів, реакції на загрози та інші форми поведінки.

Типи імітації:

1. **Мімікрія дій:** Тварини точно повторюють дії іншої особи. Наприклад, мавпи, які вчаться відкрити горіх за допомогою каменю, повторюють точні рухи, які використовує їх наставник.

2. **Емуляція:** Тварина не копіює конкретні дії, але розуміє кінцеву мету і використовує свої власні методи для досягнення аналогічного результату. Наприклад, ворони можуть спостерігати, як інша птаха використовує інструмент, але потім модифікують свою поведінку для досягнення тієї ж мети іншими способами.

Механізми соціального навчання:

Соціальне навчання вимагає:

- **Спостережливості:** Тварина повинна розуміти дії іншої і мати здатність аналізувати їх.

- **Когнітивної гнучкості:** Необхідна здатність адаптувати поведінку на основі спостереженого.

- **Пам'яті:** Соціальне навчання передбачає здатність зберігати інформацію про поведінку інших і застосовувати її в майбутньому.

Еволюційне значення: Соціальне навчання і імітація дозволяють тваринам швидше адаптуватися до середовища та уникати небезпечних або неефективних дій. Замість того, щоб вчитися через метод спроб і помилок, тварини можуть засвоювати знання, спостерігаючи за досвідом інших членів групи. Це сприяє підвищенню виживаності та покращенню соціальної організації.

4. ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ.

Здатність тварин використовувати інструменти є одним із найяскравіших проявів їхнього інтелекту. Інструменти допомагають тваринам виконувати завдання, які були б неможливими або значно складнішими без додаткових засобів. Це не тільки свідчить про розвинуті когнітивні навички, але й про здатність до планування та адаптації до умов навколишнього середовища.

Використання інструментів передбачає застосування об'єктів зовнішнього світу для досягнення певної мети, такої як пошук їжі, самозахист, будівництво чи спілкування.

Приклади використання інструментів у тваринному світі:

1. **Шимпанзе:** Шимпанзе є одними з найвідоміших тварин, що використовують інструменти. Вони виготовляють і використовують палички для вилучення термітів із гнізд, що дозволяє їм легко отримувати доступ до їжі. Це використання демонструє їхню здатність модифікувати навколишнє середовище для досягнення цілей.

2. **Галапагоські дятлові в'юрки:** Ці птахи використовують гілочки або кактусові шипи як інструменти для вилучення комах із деревних щілин. Це є прикладом використання інструменту для доступу до прихованої їжі.

3. **Ворони:** Ворони Нової Каледонії відомі тим, що можуть виготовляти інструменти з листя, гілок і навіть дроту. Вони використовують ці інструменти для вилучення комах і їжі з важкодоступних місць. Дослідження показують, що ворони здатні до складного планування та модифікації інструментів для різних завдань.

4. **Видри:** Морські видри використовують камені для розбивання раковин молюсків. Вони вибирають камені відповідного розміру та форми і зберігають їх у спеціальних "кишеньках" під пахвами для подальшого використання. Це свідчить про їхню здатність не тільки до використання інструментів, але й до збереження ресурсів для майбутнього.

5. **Слони:** Слони відомі своєю здатністю використовувати гілки для відганяння мух або як знаряддя для досягнення їжі, розташованої високо на деревах. Також слони можуть використовувати камені чи колоди для створення пасток або для допомоги в подоланні перешкод.

6. **Дельфіни:** Дельфіни біля узбережжя Австралії використовують морські губки для захисту своїх морд від гострих уламків коралів, коли вони шукають рибу на морському дні. Це демонструє здатність до розуміння й аналізу свого оточення з метою зменшення ризиків під час полювання.

Типи використання інструментів:

1. **Пряме використання:** Тварини використовують інструменти безпосередньо для виконання завдання. Наприклад, ворони, які використовують палички для вилучення комах із щілин.

2. **Модифікація інструментів:** Деякі тварини здатні не тільки використовувати, а й модифікувати інструменти для кращого виконання завдання. Наприклад, шимпанзе можуть очищати палички від листя або виготовляти більш складні інструменти.

3. **Комбінування інструментів:** У деяких випадках тварини комбінують декілька інструментів для досягнення своєї мети. Ворони Нової Каледонії можуть послідовно використовувати кілька різних інструментів для вилучення їжі.

Когнітивні механізми використання інструментів:

1. **Планування:** Тварина має здатність прогнозувати, як певний об'єкт може бути використаний для досягнення цілі.

2. **Просторова уява:** Використання інструментів вимагає здатності орієнтуватися в просторі й розуміти відносини між об'єктами.

3. **Проблемне мислення:** Тварини, що використовують інструменти, демонструють здатність вирішувати проблеми за допомогою зовнішніх об'єктів, що вимагає гнучкості в поведінці.

Використання інструментів відіграє важливу роль в еволюції інтелекту. Тварини, які здатні використовувати об'єкти для виконання складних завдань, отримують доступ до нових джерел їжі, захисту або територій. Це підвищує їхню конкурентоспроможність і виживаність.

5. ПОРІВНЯННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ АКТИВ ТВАРИН ТА ЛЮДИНИ

Порівняння психіки тварин з людською дозволяє виділити такі основні відмінності між ними.

1. Тварина може діяти лише в межах ситуації, що сприймається безпосередньо, а всі здійснювані нею акти обмежені біологічними потребами, тобто мотивація завжди біологічна.

Тварини не роблять нічого такого, що не обслуговує їхніх біологічних потреб. Конкретне, практичне мислення тварин робить їх залежними від безпосередньої ситуації. Лише в процесі орієнтувального маніпулювання тварина здатна розв'язати проблемні завдання. Людина ж завдяки абстрактному, логічному мисленню може передбачати події, чинити відповідно до пізнаної необхідності — свідомо.

Мислення тісно пов'язане з мовленням. Тварини лише подають сигнали своїм родичам з приводу власних емоційних станів, тоді як людина за допомогою мови інформує інших у часі та просторі, передаючи суспільний досвід. Завдяки мові кожна людина користується досвідом, який вироблено людством протягом тисячоліть і якого вона ніколи не сприймала безпосередньо.

2. Тварини здатні використовувати предмети як знаряддя, але жодна тварина не може створити знаряддя праці. Тварини не живуть у світі постійних речей, не виконують колективних знаряддєвих дій. Навіть спостерігаючи за діями іншої тварини, вони ніколи не будуть допомагати одна одній, діяти спільно.

Лише людина створює знаряддя за продуманим планом, використовує їх за призначенням і зберігає на майбутнє. Вона живе у світі постійних речей, користується знаряддями спільно з іншими людьми, переймає досвід користування знаряддями праці та передає його іншим.

3. Відмінність у психіці тварин і людини полягає в почуттях. Тварини також здатні переживати позитивні чи негативні емоції, але лише людина може співчувати в горі чи радості іншій людині, насолоджуватися картинами природи, переживати інтелектуальні почуття.

4. Умови розвитку психіки тварин і людини є четвертою відмінністю. Розвиток психіки у тваринному світі підкорено біологічним законам, а розвиток психіки людини детермінується суспільно-історичними умовами.

Питання для самостійного вивчення:

1. Чим відрізняються вищі психічні функції людини від натуральних психічних функцій тварин за Л.С. Виготським?
2. Інтелектуальна поведінка мавп в природніх умовах
3. Навчання мавп мові людини: кордони доступного та причини невдач
4. Свідомість як вища форма регуляції діяльності.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягають основні генетичні подібності між людиною та іншими приматами, і як це пов'язано з антропогенезом?
2. Які види тварин найбільш схожі на людину за своїми поведінковими та інтелектуальними рисами?
3. Які є основні наукові теорії щодо еволюційних передумов появи людини?

ТЕМА 8: ОСНОВНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КОМУНІКАЦІЇ ТВАРИН.

План.

1. Засоби комунікації тварин. Індекс. Знак. Символ
2. Біокомунікація
3. Мова тварин.
4. Лінгвістичні проекти. Проект Уошо.

1. ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ ТВАРИН. ІНДЕКС. ЗНАК. СИМВОЛ

Тваринні види часто покладаються на вербальні та невербальні форми спілкування, наприклад, дзеленчання; невокальні слухові подразники, як ляпання хвоста дельфіна по воді; біолюмінесценція; маркування ароматом; хімічні або тактильні сигнали; візуальні сигнали та жести.

Комунікація між тваринами - це передача інформації від одного організму до іншого з метою спілкування. Комунікація може бути різних форм: звукова, візуальна, хімічна, тактильна тощо. Тварини можуть використовувати різні форми комунікації залежно від умов, у яких вони знаходяться і від свого виду.

Тварини здійснюють комунікації за допомогою індексів, знаків та символів.

Індекс (англю.показник,ознака,знак,показувати)- як і сигнал невід'ємний від того об'єкта про який повідомляє, однозначно й жорстко пов'язаний з ним або є його складовою частиною. За відсутності свого об'єкта індекс не функціонує.

Наприклад: у важкодоступних високогірних районах Гімалаїв живуть копитні, яких називають гірські кози(цапи). У них є один природний ворог – сніговий барс. При наближенні снігового барса до стада, вожак вловлює якісь ознаки барса, що наближається. Вожак видає характерний звук, який є сигналом-індексом наближення барса. Повідомляє, інформує про це в жодній іншій ситуації, жодними засобами витягнути з цапа цей звук не можливо. Зв'язок між цим звуком і барсом жорсткий, однозначний, нерозривний. Цей звук є сигналом-індексом.

Знак – це сигнал, об'єктивні властивості якого (матеріал, форма, структура тощо) не мають нічого спільного з тією інформацією про яку повідомляють.

Вони умовно, штучно, конвенційно (згідно з домовленості) поєднані з тими об'єктами про які інформують, прив'язані до них так, що в принципі будь-який знак можна замінити на будь-який інший.

Найвиразніший приклад – основна базисна система людства – мова, вокативна (виголошення голосом), графічна, кінетична (жестами) та ін. Форма слів жодним чином, крім означення, не пов'язана з тим, що вони означають, як і між собою ці форми того самого слова, про це свідчать синоніми, і різні назви тих самих об'єктів різними мовами. Згадаємо також букви. Це ж властиве принаймі більшості індексів, але знаки, на відміну від індексів не пов'язані з тим, що вони позначають безпосередньо, жорстко і нерозривно, вони існують відносно незалежно, а відтак люди оперують ними ідеально, свідомо і за відсутності у полі їх сприймання об'єктів, які ці знаки позначають. Як ми вже знаємо, це основа понятійного мислення, основної складової свідомості. Зауважимо, що спроможність засвоювати мовленнєві знаки і оперувати ними адекватно демонструють і деякі тварини.

Символ (гр. знак, прикмета) – це знак у зовнішній формі якого є щось схоже, подібне з об'єктом який він позначає, щось аналогічне йому.

Наприклад: прекрасні квіти символізують прекрасні почуття; чаша а над нею змія – медицину; лева беруть як символ великодушності; лисицю-хитрості. Символ являє собою не просто байдужий знак, а такий знак, який вже у своїй зовнішній формі втілює зміст того уявлення, яке виявляє.

2. БІОКОМУНІКАЦІЯ

Біокомунікація (від грец. *bios* — життя і лат. лат. *communico* — зв'язую, спілкуюся) — зв'язок, спілкування між особинами тварин одного або різних видів шляхом передачі інформації за допомогою різних сигналів.

Передача інформації (генерація) здійснюється спеціальними органами (голосовий апарат, пахучі залози, форма тіла, поза, забарвлення, поведінка тварини і таке інше). Прийом інформації (рецепція), здійснюється на сенсорному рівні органів нюху, смаку, зору, слуху, електро-, термо-, механо- і ін. спеціальними рецепторами. Передавані сигнали обробляються в різних частинах нервової системи, зіставляються (інтегруються) в її вищих відділах, де формується у відповідь на подразник реакція організму.

Спілкування тварин, біокомунікація, зв'язки між особинами одного або різних видів, що встановлюються за допомогою прийому вироблених ними сигналів. Ці сигнали (специфічні - хімічні, механічні, оптичні, акустичні, електричні та інші, або неспецифічні - супутні диханню, руху, харчуванню тощо) сприймаються відповідними рецепторами: органами зору, слуху, нюху, смаку, шкірної чутливості, органами бічної лінії (у риб), термо- і електрорецепторами. Вироблення (генерація) сигналів і їх прийом (рецепція) утворюють між організмами канали зв'язків (акустичні, хімічні та ін.) для передачі інформації різної фізичної або хімічної природи. Інформація, що надходить по різних каналах зв'язку, обробляється в різних частинах нервової

системи, а потім зіставляється (інтегрується) у її вищих відділах, де формується відповідна реакція організму. Спілкування тварин полегшує пошуки їжі і сприятливих умов проживання, захист від ворогів і шкідливих впливів. Без спілкування тварин неможлива зустріч особин різної статі, взаємодія батьків і потомства, формування груп (зграй, стад, роїв, колоній тощо) і регулювання відносин між особинами всередині них (територіальні відносини, ієрархія тощо).

Роль того чи іншого каналу зв'язку в спілкуванні тварин у різних видів неоднакова і визначається екологією і морфо-фізіологією виду, що склалися в ході еволюції, а також залежить від мінливих умов середовища, біологічних ритмів і ін. Як правило, спілкування тварин здійснюється при використанні одночасно декількох каналів зв'язку. Найбільш древній і поширений канал зв'язку - хімічний. Деякі продукти обміну речовин, що виділяються особиною в зовнішнє середовище, здатні впливати на «хімічні» органи чуття - нюх і смак, і служать регуляторами росту, розвитку і розмноження організмів, а також сигналами, що викликають певні поведінкові реакції інших особин. Так, феромони самців деяких риб прискорюють дозрівання самок, синхронізуючи розмноження популяції. Пахучі речовини, що виділяються в повітря або воду, що залишаються на ґрунті або предметах, маркують зайняту твариною територію, полегшують орієнтацію і зміцнюють зв'язки між співчленами групи (сім'ї, стада, рою, зграї). Риби, земноводні, ссавці добре розрізняють запахи особин свого та інших видів, а загальні групові запахи дозволяють тваринам відрізнити «своїх» від «чужаків».

У спілкуванні водних тварин важливу роль відіграє сприйняття органами бічної лінії локальних рухів води. Цей вид дистантної механорецепції дозволяє виявляти ворога або здобич, підтримувати порядок у зграї. Тактильні форми спілкування тварин (наприклад, взаємне чищення оперення або хутра) важливі для регуляції внутрішньовидових відносин у деяких птахів і ссавців. Самки і підлеглі особини зазвичай чистять особин-домінантів (переважно дорослих самців).

Візуальне спілкування тварин, пов'язане з розвитком світлочутливості і зору, зазвичай супроводжує утворення структур, які набувають сигнального значення (забарвлення і колірної візерунок, контури тіла або його частин) і виникнення ритуальних рухів і міміки. Так відбувається процес ритуалізації - формування дискретних сигналів, кожний з яких пов'язаний з певною ситуацією і має якесь умовне значення (загроза, підпорядкування, умиротворення та ін.), що зменшують небезпеку внутрішньовидових зіткнень. Бджоли, знайшовши медоносні рослини, здатні за допомогою «танцю» передати іншим збиральницям інформацію про місце розташування знайденої їжі і відстань до неї (роботи німецького фізіолога К. Фріша). Для багатьох видів складені повні каталоги їх «мови поз, жестів і міміки» - т. зв. етограми. Ці демонстрації часто характеризуються маскуванням або перебільшенням тих чи інших особливостей забарвлення і форми. Візуальне спілкування тварин відіграє особливо важливу роль у мешканців відкритих ландшафтів

(степів, пустель, тундри); значно менше його значення у водних тварин і мешканців заростей.

Акустичне спілкування найрозвиненіше у членистоногих і хребетних. Його роль як ефективного способу дистантної сигналізації зростає у водному середовищі і в закритих ландшафтах (ліси, зарості). Розвиток звукового спілкування тварин залежить від стану інших каналів зв'язку. У птахів, наприклад, високі акустичні здібності властиві головним чином скромно забарвленим видам, тоді як яскраве забарвлення і складна демонстраційна поведінка зазвичай поєднуються з невисоким рівнем звукового спілкування.

Таким чином, комплекс сигнальних структур і поведінкових реакцій, в ході яких вони демонструються, утворює специфічну для кожного виду сигнальну систему. У вивчених видів риб число специфічних сигналів видового коду коливається від 10 до 26, у птахів - від 14 до 28, у ссавців - від 10 до 37. Явища, подібні ритуалізації, можуть складатися і в еволюції міжвидового спілкування. Як захист від хижаків, що розшукують здобич за запахом, у видів-жертв виробляються відлякуючі запахи і неістівні тканини, а для захисту від хижаків, які користуються при полюванні зором, - відлякуюче забарвлення.

В залежності від ступеня розвитку у тварин тих або інших органів чуття, при спілкуванні можуть використовуватися різні способи комунікацій.

3. МОВА ТВАРИН.

Всі живі істоти мешкають в дуже складному світі, що буває інформацією і різними контактами з різноманітними об'єктами живої і неживої природи. Кожна популяція, будь то комахи, риби, птахи або ссавці, - це не випадкове скупчення особин, а зовсім певним чином упорядкована, організована система. Підтримка порядку і організації цієї системи виникає в результаті зіткнення інтересів окремих тварин, кожне з яких визначає своє місце і становище, орієнтуючись на своїх побратимів. Для цього тварини повинні мати можливість повідомляти собі подібним про свої потреби і про можливості їх досягнення. Це досягається за допомогою різних способів сигналізації, які за аналогією з нашими власними способами комунікації можуть бути умовно названі "мовою".

Мова тварин являє собою досить складне поняття і не обмежується тільки звуковим каналом зв'язку. Важливу роль в обміні інформацією відіграє мова поз і рухів тіла. Вишкірені пащу, здиблена шерсть, випущені пазурі, загрозливе гарчання або шипіння досить переконливо свідчать про агресивні наміри звіра. У такій мові тварин величезну роль грають, наприклад, хвіст і вуха. Їх численні характерні положення свідчать про різні нюанси настроїв і намірів господаря, значення яких не завжди зрозуміло спостерігачеві, зате очевидно для родичів тварини.

Ритуальний шлюбний танець птахів - це також складна система поз і рухів тіла, передає партнеру інформацію зовсім іншого роду. Найважливішим елементом мови тварин є мова запахів. У багатьох тварин існують спеціальні залози, які виділяють специфічне для даного виду сильно пахне речовина,

сліди якого тварина залишає на місцях свого перебування і тим самим мітить межі своєї території. Мурахи, дружно біжать нескінченним ланцюжком по вузькій стежці, орієнтуються по запаху, залишеному на землі попереду йдуть особинами.

Зовсім особливе значення для тварин має звуковий мову. Для того щоб отримати інформацію за допомогою мови поз і рухів тіла, тварини повинні бачити один одного. Мова запахів передбачає, що тварина знаходиться поблизу від того місця, де знаходиться або побував інший звір. Перевага мови звуків полягає в тому, що він дозволяє звірам спілкуватися, не бачачи один одного, наприклад в повній темряві і на далекій відстані. Так, трубний глас оленя, який закликає подругу і викликає на бій суперника, розноситься на багато кілометрів. Найважливішою особливістю мови тварин є його емоційний характер. Сигнали включають "вигуки" зі значенням "Увага!", "Обережно, небезпека!", "Рятуйся, хто може!", "Забирайся геть!" і т.п. У багатьох тварин в лексиконі є всього лише десяток-другий звукових сигналів. Наприклад, у американського желтобрюхого бабака їх всього вісім, але за допомогою цих сигналів бабаки виявляються здатні повідомити один одному інформацію значно більшого обсягу, ніж відомості про восьми можливих ситуаціях.

Смислове значення більшості сигналів тварин носить імовірнісний характер в залежності від ситуації. Таким чином, мова більшості тварин - це сукупність конкретних сигналів: звукових, нюхових, зорових і т.д., які діють в даній ситуації і мимоволі відображають стан тварини в даний конкретний момент. Тварини добре розрізняють один одного по голосу, самка дізнається самця, дитинчат, а ті, в свою чергу, прекрасно розрізняють голоси батьків. Основна маса сигналів, переданих по каналах основних видів комунікації, не має безпосереднього адресата. Цим природні мови тварин принципово відрізняються від мови людини, який функціонує під контролем свідомості і волі.

Все різноманіття сигналів у різних видів за смисловим значенням укладається приблизно в десять основних категорій:

- 1) сигнали, призначені статевим партнерам і можливим конкурентам;
- 2) сигнали, що забезпечують обмін інформацією між батьками і потомством;
- 3) крики тривоги;
- 4) повідомлення про наявність їжі;
- 5) сигнали, що допомагають підтримувати контакт між членами зграї;
- 6) сигнали- "перемикачі", призначені для того, щоб підготувати тварину до дії подальших стимулів. Такі, наприклад, характерні для багатьох тварин пози "запрошення до гри";
- 7) сигнали- "наміри", що передують будь-якої реакції: наприклад, птахи перед зльотом виробляють особливі рухи крилами;
- 8) сигнали, пов'язані з виразом агресії;
- 9) сигнали миролюбності;

- 10) сигнали незадоволеності (фрустрації).

Велика частина сигналів тварин суворо видоспецифічність, проте багато з них можуть бути цілком інформативні та для представників інших видів. Це, наприклад, крики тривоги, повідомлення про наявність їжі або сигнали агресії.

Системи комунікацій, якими користуються тварини, І. П. Павлов назвав першою сигнальною системою. Він підкреслював, що ця система є спільною для тварин і людини, оскільки для отримання інформації про навколишній світ людина використовує фактично ті ж системи комунікацій.

Мова людини дозволяє передавати інформацію також в абстрактній формі, за допомогою слів - символів, які є сигналами інших, конкретних сигналів. Саме тому І. П. Павлов називав слово сигналом сигналів, а мова - другою сигнальною системою, яка дозволяє не тільки реагувати на конкретні стимули і миттєві події, але в абстрактній формі зберігати і передавати інформацію про відсутніх предметах, а також про події минулого і майбутнього, а не тільки про поточний моменті. На відміну від комунікативних систем тварин мову людини служить не тільки засобом передачі інформації, але і апаратом її переробки. Він необхідний для забезпечення вищої когнітивної функції людини - абстрактно-логічного (вербального) мислення.

Мова людини - це відкрита система, запас сигналів у якої практично необмежений, в той же час число сигналів у репертуарі природних мов тварин невелика. Звукова мова - це лише один із засобів реалізації функцій мови людини, в разі необхідності він може мати і інші форми вираження, наприклад різні системи жестів, тобто мови глухонімих.

Будучи "вінцем творіння", людина за своєю природою являє єдність 9 біологічного і соціального, матеріального і духовного, свідомого і несвідомого. Яку б функцію людського організму ми не розглядали - рух, харчування, розмноження і т.п. - Ми знаходимо в ній риси як людини, так і тварини. Не є винятком у цьому сенсі і наша мова. Поряд з чисто людськими якостями - можливістю передачі нескінченних обсягів інформації абстрактного характеру - вона виявляє і риси певної подібності з системою звукової сигналізації вищих тварин. Подібність ця полягає в здатності голосу людини в процесі мовлення передавати слухачеві інформацію про його емоційному стані.

Здатність тварин повідомляти голосом про свій емоційний стан добре відома. Так, ми відчуваємо стан дискомфорту, чуючи тривожний крик ворон, а вечірня пісня малинівки, навпаки, діє на нас заспокійливо. Почувши роздратоване дзижчання ос, ми намагаємося відійти подалі. По голосу навіть незнайомій собаки ми чудово розуміємо, в якому настрої вона в даний момент перебуває - в гніві, радості, страху або горе. Точно так же собака, як і багато інших тварин, не розуміючи людської мови, чудово розуміє наші емоційні інтонації. На спільність емоційно-виразних властивостей людини і тварин звернув увагу ще Ч. Дарвін.

У своїх відомих працях "Вираження емоцій у людини і тварин" і "Походження людини і статевий добір" він наводить цей аргумент на користь

тваринного походження людини. Мова людини виник аж ніяк не на голому місці. В даний час накопичується все більше відомостей про те, що мови приматів і, мабуть, інших високоорганізованих тварин іноді виходять за рамки видоспецифічної комунікаційної системи. Відомо, наприклад, що в мові верветок, зелених мавп і шимпанзе є звукові сигнали для позначення конкретних об'єктів і явищ, зокрема різних видів хижаків. Вони позначають не "хижака взагалі" як небезпека, а саме леопарда, змію і ін. Точно так само є сигнали для позначення не будь-якого корму для втамування голоду, а певної їжі. Звукові сигнали шимпанзе також бувають не тільки видоспецифічні, але можуть передавати абсолютно нову 10 конкретну інформацію. Існує припущення, що природна система комунікацій шимпанзе є проміжною між мовою людини і комунікативними системами інших тварин. У зв'язку з цим її іноді називають "протоязиком", який по суті є зачатком другої сигнальної системи. В даний час можна з упевненістю говорити про наявність специфічних "мов" у приматів, а також у деяких інших видів високоорганізованих тварин: дельфінів, папуг, а також Вранова птахів.

4. ЛІНГВІСТИЧНІ ПРОЕКТИ. ПРОЕКТ УОШО.

Лінгвістичні проекти спрямовані на те, щоб навчити тварин людської мови. Найкраще засвоюють її шимпанзе і сірі африканські папути. Хоча у першому лінгвістичному проекті, здійснюваному у 1916р., англ.дослідник Фернес безрезультатно намагався навчати англ.мови орангутанга.

Другий відомий експеримент. У 30-х рр. 20ст. подружжя Келлок, коли у них народився син Дональд взяли в сім'ю його ровесника шимпанзеня Гуа, малюків виховували і вчили разом з розрахунком, що Гуа буде тягнутися за Дональдом, але стало з точністю навпаки, хлопчик почав відставати у розвитку, в тому числі мовленнєвому, кричав як шимпанзе, гриз соломку. Експеримент довелося припинити.

Переглядаючи фільми про Віккі амер.дослідники Аллан і Беатрис Гардени з універ.штату Невада, у 1996р. розпочали грандіозний експеримент – спробували і навчили шимпанзе Уошо мові амулет-мова жестів, якою спілкуються глухонімі. Назвали – проект Уошо. Вчили з першого року життя шляхом постановки рук людини в належне положення і демонстрації виконання різних жестів. В 3 роки Уошо знала 85 слів, через рік-300. Складала самостійно речення по 7-8 слів. Розповідала про свої бажання, думки, емоційні стани. Це була світова сенсація. Також навчили відчиняти двері, сама показала як відчинити кран, відчиняти морозильну камеру. Одного разу пильно розглядала себе в дзеркалі, її запитали "Хто це?", вона відповіла "я, я, я Увошо". Але Увошо були змушені віддати в зоопарк. Вона назвала шимпанзе "дурними, чорними, брудними котями". Коли поділяла світlines тварин і людей, то робила це правильно, але себе відносила до людей. В зоопарку вона сподобала собі Алі. У них народився син Секол, який невдовзі захворів і помер, вона запитувала – де моя дитина- їй сказали правду і вона впала в глибоку депресію. Їжу їй вводили через зонд, потім принесли 10 місячного Уліса і сказали, що це її дитина, вона декілька разів перепитала чи це її дитина

і одразу ж вийшла з депресії. Однак Уліс поставився до неї відчужено. Згодом Уліс прийняв її як маму, вона вчила його мові аскле. Коли він виріс і одружився вчила розмовляти його сім'ю. Кожному дала ім'я. Вона сама і дівчатка ходили в спідницях.

Питання для самостійного вивчення:

1. Які етичні питання виникають у процесі дослідження інтелектуальних та поведінкових здібностей тварин?
2. Чи є інтелектуальні здібності тварин достатньою підставою для пояснення виникнення людського інтелекту?

Питання для самоконтролю:

1. Що таке антропогенез і чому він важливий для розуміння походження людини?
2. Які основні когнітивні здібності спостерігаються у тварин, що можуть бути передумовами для розвитку інтелекту людини?
3. Які соціальні структури у тварин можуть слугувати моделлю для розуміння розвитку людських соціальних взаємодій?
4. Які приклади використання інструментів серед тварин свідчать про їх здатність до вирішення проблем?
5. Як комунікативні здібності тварин можуть бути пов'язані з еволюційними витоками людської мови?

ТЕМА 9: ОСНОВИ АНІМАЛОТЕРАПІЇ.

План.

1. Позитивний вплив тварин на людину та функції зоотерапії.
2. Історія виникнення анімалотерапії.
3. Види анімалотерапії.

1. ПРО ПОЗИТИВНИЙ ВПЛИВ ТВАРИН НА ХВОРУ ЛЮДИНУ.

Анімалотерапія (від латинського «animal» - тварина) - вид терапії, що використовує тварин та їх образи для надання психотерапевтичної допомоги. Це цивілізований науковий метод лікування та профілактики серйозних захворювань. В анімалотерапії використовуються символи тварин: образи, малюнки, казкові герої, іграшки, а також справжні тварини, спілкування з якими безпечне.

Позитивний вплив тварин на хвору людину підтверджено численними експериментами. Люди, у яких є домашні улюбленці, живуть довше, хворіють менше і менш схильні до стресу і депресій – науково доведений факт. «Лікар лікує, а природа зцілює!» Гіппократ Анімалотерапія набула широкого поширення і знайшла визнання в багатьох країнах.

На сьогодні створено багато інститутів, які проводять дослідження і вивчають процес і особливості взаємодії тварин і людей. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визнала, що тварини, що знаходяться поруч з нами, приносять користь, яку не можна переоцінити. У США існує навіть міжнародна організація терапії тваринами (Pet Therapy International). Що таке Анімалотерапія? Незалежно від того, хто ваш улюбленець – собака, кішка, птах, риба, черепаха, або інша тварина – у більшості випадків покладатися можна тільки на них, оскільки лише домашня тварина завжди залишатиметься вірним, близьким другом; незалежно від того, наскільки добра чи зла по відношенню до нас життєва фортуна.

Тварини, насправді, дуже тонкі психологи, які відчують настрій і емоційний стан людини; хвора вона чи ні. Вони вміють визначати навіть ті місця, де зосереджена біль. Зоо-терапія – метод досить ефективний, хоча поки що невідомо, якими шляхами досягається лікувальний ефект. Існує теорія – коли людина торкається до тварини, відбувається енергетичний обмін, і тварина як би відтягує на себе негативну енергію людини, віддаючи натомість здорову. Звичайно, це схоже на містику. Але з професійної точки зору можна сказати, що тварини – одні з кращих психотерапевтів. Вони, на відміну від багатьох людей, можуть слухати, не засуджують і розуміють. Все це вкрай важливо для людини, особливо для того, хто відчуває певні психологічні проблеми.

Зоо-терапія гарна тим, що не має протипоказань, хіба що алергія на шерсть тварин. Лікарі відзначають, що це абсолютно природний не медикаментозний спосіб оздоровлення, який не має побічних реакцій. До того ж, цей метод лікування не вимагає великих матеріальних витрат і спеціального обладнання – і тому доступний кожній людині.

Анімалотерапія корисна не тільки для лікування, але і для профілактики серйозних захворювань. Мало хто знає, що кішки і собаки благотворно впливають на серцево-судинну систему людини, а птахи і акваріумні риби заспокоюють нерви й піднімають настрій. Але необхідно пам'ятати, що самостійне лікування за допомогою зоо-терапії не може замінити спеціалізовану медичну допомогу. Цей метод здатний виступати лише в якості додаткового способу оздоровлення.

Функції анімалотерапії:

1. *Психофізіологічна функція.* Психофізіологічна функція полягає в тому, що спілкування з тваринами здатне позбавляти людину від стресу, покращувати роботу нервової системи і психіки в цілому. Знімає стрес, нормалізує роботу нервової системи, психіки загалом.

2. *Психотерапевтична функція.* Сприяє гармонізації їхніх міжособистісних стосунків. Спілкування з тваринами багато в чому сприяє гармонізації міжособистісних відносин.

3. *Реабілітаційна функція.* полягає в тому, що контакти з тваринами служать додатковим каналом взаємодії особистості з навколишнім світом. Вони допомагають психічній і соціальній реабілітації.

4. *Функція задоволення потреб у компетентності.* Однією з найголовніших потреб людини можна назвати потребу в компетентності, яка виражається формулою «я можу».

5. *Функція самореалізації.* Задовольняє потребу бути значимим для інших. Дуже важливою для будь-якої людини є потреба в реалізації свого внутрішнього потенціалу. Людина хоче бути значимою для інших, представленою в їх житті і в їх особистості.

6. *Функція спілкування.* Здійснення спілкування партнерів. Тварини можуть здійснювати цю важливу функцію в процесі спілкування з ними людини.

Вченими обговорювалась проблема щодо безпеки та санітарії під час лікування анімалотерапією, особливо у випадках, коли така терапія проводиться в лікарнях. Однак прихильниками анімалотерапії були створені спеціальні правила, що дозволяють тваринам бути «сотерапевтами». Ці правила говорять, що тварини повинні бути добре навчені, чисті і вакциновані. На сьогоднішній день жодна медичносанітарна служба не отримувала повідомлень про зараження пацієнтів від братів наших менших.

Чи може анімалотерапія замінити або зменшити використання медикаментозного лікування? Дослідження, проведене в Університеті Лойола в Чикаго виявило, що дорослим, які в період відновлення після хірургічного втручання проходили курс анімалотерапії і спілкувалися з собаками, потрібно було на 50% менше знеболюючих засобів, ніж при звичайному лікуванні.

Анімалотерапія навряд чи може повністю замінити використання ліків, але вона може бути корисним доповненням до звичайного лікування. Вченими обговорювалась проблема щодо безпеки та санітарії під час лікування анімалотерапією, особливо у випадках, коли така терапія проводиться в лікарнях. Однак прихильниками анімалотерапії були створені спеціальні правила, що дозволяють тваринам бути «сотерапевтами». Ці правила говорять, що тварини повинні бути добре навчені, чисті і вакциновані. На сьогоднішній день жодна медичносанітарна служба не отримувала повідомлень про зараження пацієнтів від братів наших менших.

Спілкуючись з тваринами, людина отримує разом з позитивними емоціями лікувальний ефект за допомогою дотику і погладжування тварин, звуків їх голосів, наприклад, нявкання кішок. Іноді, подібні практики не пов'язані безпосередньо з спілкуванням з тваринами. Це може бути прослуховування звуків, що видаються морськими ссавцями, птахами, комахами, а також перегляд документальних фільмів про тварин. Потрібно відзначити, що поряд з безліччю позитивних ефектів анімалотерапії, є і негативні сторони, які важливо враховувати для безпечного використання даної методики, зокрема мова йде про алергічні та паразитарні захворювання, а також ризик зіткнутися з агресивною поведінкою тварин. Насправді, всі живі істоти здатні позитивно впливати на організм людини. Різниця тільки в ступені ефективності цього впливу і місця проживання пацієнта. Так, наприклад, в деяких країнах світу для зоотерапії використовують навіть курей, кіз, лам та

віслюків. В Африці лікуються за допомогою слонів і крокодилів, в Австралії за допомогою кенгуру.

Головне не забувати, що будь-яка анімалотерапія при серйозних захворюваннях повинна супроводжувати спеціалізоване медичне лікування, а не заміщати його. Анімалотерапія, як вважають, має цілий ряд переваг, у тому числі для особистого і соціального розвитку, для підвищення самооцінки, для поліпшення психічного здоров'я, для придбання соціальних навичок і підвищення емпатії.

2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ЗООТЕРАПІЇ.

Анімалотерапія, як альтернативний метод лікування, застосовувалась ще в давнину. Навіть печерні люди розуміли що спілкування з тваринами позитивно впливає на організм людини. Стародавні цілителі прописували людям, що страждають неврозами – холодний душ, ходьбу босоніж та їзду на коні.

Про те, що тварини лікують, було відомо ще 10 тисяч років до нашої ери. Стародавні вавілоняни, асирійці, єгиптяни, а трохи пізніше елліни і римляни – вже свідомо займалися «профілактикою» хвороб і заводили в своїх будинках тварин, здатних, на їхню думку, вберегти і вилікувати від бронхіту, туберкульозу, хвороб серця і ниркової недостатності. Жителі степів і пустель здавна лікувалися вужами: клали змію на хворе місце, щоб вона поглинала хворобу.

Близько 3000 років тому стародавні греки помітили здатність собак допомагати людям справлятися з різними недугами, що відбулося в релігії і міфології. У Стародавній Греції собаки грали головну роль в культі бога лікування Асклепія (Ескулапа), який нерідко відвідував пацієнтів у вигляді пса і зализував рани хворих. Святих раннього християнства часто зображували в компанії з собаками, які їх колись вилікували. Єгиптяни використовували з цією метою в основному кішок.

У Стародавній Індії велике значення надавали прослуховуванню пташиного співу. Гіппократ (Hippocrates) в V ст. до н.е. звернув увагу на те, як впливає на людину навколишня природа. Він був впевнений у великій користі лікувальної верхової їзди. Сторінка в історію Окремою дисципліною анімалотерапії є каністерапія (від лат. Canis – собака), лікування хворих за допомогою собак.

Основні принципи анімалотерапії сформульовані на основі саме каністерапії. Історія каністерапії йде корінням у 1796 рік, коли в англійському графстві Йоркшир, Товариством Друзів була заснована лікарня для душевнохворих «Ретрит». Засновник лікарні Вільям Тьюк (William Tuke) і його товариші замінили традиційний для того часу метод лікування душевнохворих за допомогою гамівних сорочок і ліків на християнські принципи співчуття, любові, розуміння і довіри, в лікуванні стали застосовувати собак. Лікарі відзначали позитивний вплив тварин на хворих, у яких знизилася агресія і частота нападів.

Офіційна історія анімалотерапії починається в '70-і роки ХХ століття. У той час цей метод застосовувався в лікарнях для душевнохворих в Англії. Початок цього напрямку медицини поклав американський дитячий психіатр Борис Левінсон (Boris Levinson). Він виявив, що стан дев'ятирічного хлопчика з психічними відхиленнями поліпшувався кожен раз, коли його собака Джингл була з ним в одній кімнаті. Доктор Левінсон розповідав, що йому вдалося завоювати довіру хлопчика тільки завдяки своєму «со-терапевту» Джинглу.

У 1961 році доктор Левінсон представив ідею анімалотерапії Американській психологічній асоціації (American Psychological Association). У той час його теорія була зустрінута з цинізмом. Проте опитування, проведене доктором Левінсоном через 10 років виявило, що з 319 психологів, які взяли участь в опитуванні, 16 % під час проведення своїх терапевтичних сеансів використовують тварин-компаньйонів, вказуючи на те, що анімалотерапія робить людей більш відкритими. На сьогоднішній день анімалотерапія, завдяки безлічі позитивних прикладів одужання, стала загальноновизнаною методикою у світовому масштабі.

У ряді країн, таких як США, Британія, Канада та Франція, є спеціалізовані медичні асоціації, спеціальні інститути, які займаються вивченням впливу тварин на людей. Активно проводяться міжнародні конференції та семінари, присвячені методикам лікування за допомогою тварин. Вперше така конференція відбулася в Америці у 1982 році. Борис Левінсон Статистичні дослідження свідчать, що навіть звичайне спілкування з тваринами, що не використовує спеціальних терапевтичних методик, позитивно впливає на здоров'я людини.

3. ВИДИ АНІМАЛОТЕРАПІЇ

Неспрямована анімалотерапія - взаємодія з тваринами в домашніх умовах без усвідомлення або цілеспрямованого розуміння їх терапевтичного значення.

Спрямована анімалотерапія - цілеспрямоване використання тварин та (або) їх символів за спеціально розробленими терапевтичними програмами. Цей вид анімалотерапії використовує спеціально навчених тварин, а не тварин пацієнта. Часто використовуються не лише самі тварини, а й їхні образи та звуки тварин.

Спрямована анімалотерапія поділяється на види, залежно від того, які саме тварини використовуються:

Іпотерапія – це вид анімалотерапії, який використовує як основний засіб спілкування з кінями та верхову їзду. Це ефективна лікувальна фізкультура. Іпотерапію використовують при порушеннях опорно-рухового апарату, атеросклерозі, черепно-мозкових травмах, поліомієліті, шлунково-кишкових захворюваннях, простатиті, сколіозі, розумовій відсталості. Спілкування з конем дає стійкий позитивний емоційний фон, який сам є цілющим.

Родоначальницею цього виду анімалотерапії вважається датська спортсменка з кінного спорту Ліз Хартел. Перехворівши на поліомієліт, дівчина була частково паралізована. Дев'ять років напологливих

реабілітаційних тренувань дали приголомшливі результати, і у 1952 р. на Олімпійських іграх в Гельсінкі вона виборола срібну медаль. Лікарі застосовують іппотерапію при неврологічних і психічних захворюваннях. На коні вершник відчуває себе більш впевнено, а це особливо важливо для неходячих людей. Для аутистів – кінь виступає як посередник, він німий, з ним простіше спілкуватися. Кінь дає зрозуміти, як правильно рухатися. Вершник отримує якийсь стереотип руху, у людей з ДЦП розвивається рівновага, з коня вони переносять розуміння як правильно тримати себе на землі. Фахівці радять використовувати цей метод лікування при порушеннях опорно-рухового апарату, поліомієліті, сколіозі, дитячому церебральному паралічі, розумовій відсталості та інших захворюваннях. Доведено, що спілкування з кіньми формує позитивний емоційний фон, який сам по собі є цілющим. Існує думка, що якщо погладити вороного по гриві або розчесати його, то втома проходить миттєво, а головний біль розсіюється. Дані ефекти можливі, швидше за все, через сильне біополе у найграціозніших тварин на планеті. Нарівні з дельфінами, скакуни здатні заряджати позитивною енергетикою ослаблений людський організм відновлюючи його сили.

Дельфінотерапія - дельфіни дуже часто використовуються в медицині та психотерапії. Спілкування з дельфінами допомагає стабілізувати психоемоційний стан людини, зняти психологічне напруження, людина заспокоюється, починає нестандартно мислити, швидко знаходить вихід із кризової ситуації. Це чудова психологічна реабілітація для дітей із захворюваннями нервової системи — аутизмом, ДЦП, олігофренією, синдромом Дауна, людей, які потрапили в екстремальні умови, що пережили землетруси, урагани, аварії та будь-який інший сильний стрес.

У 2005 році створено Міжнародний Інститут Дельфінотерапії (International Institute Of The Dolphin Therapy). В Інституті розроблена перша офіційна програма дельфінотерапії. Використання дельфінів з лікувальною метою носить не випадковий характер, а обумовлено унікальними природними особливостями цих риб. Спілкування з дельфінами допомагає заспокоїтися, поліпшити емоційний стан, зняти психологічну напругу. Дельфіни часто допомагають дітям з важкими захворюваннями, наприклад, при аутизмі, або коли вони заїкаються, коли у них затримка розумового розвитку. Мозок дельфінів випромінює ультразвук, за допомогою якого вони орієнтуються в морі і лікують дітей в дельфінаріях. Принцип лікування сонофорезу заснований на ультразвуковому впливі дельфіна. Ефект від лікування за допомогою ультразвуку обумовлений позитивними змінами в біоелектричній активності мозку людини.

Каністерапія – вид анімалотерапії з використанням собак. Собака — прекрасні «ліки» проти гіподинамії, спричиненої малорухливим способом життя. Прогулянки із собакою знижують ймовірність серцево-судинних захворювань, інфаркту міокарда та інших захворювань серця та судин. Собака задовольняє дефіцит людини у спілкуванні, підвищує самооцінку господаря, покращує його комунікабельність, вирішує конфлікти в сім'ї. У слині собаки міститься фермент лізоцим, який знищує хвороботворні мікроорганізми.

Каністерапія рекомендується при неврастенії, істерії, психастенії та неврозах. Частими гостями є собаки у хоспісах та психіатричних клініках. «Хвостатий лікар» може бути будь-якої породи – ротвейлером, коллі, бульдогом, карликовим пінчером та звичайною дворнягою. До роботи з пацієнтами допускаються в повному обсязі собаки, лише спокійні, не агресивні, зі стабільною психікою.

Реабілітація – одна з найважливіших функцій каністерапії. Принцип лікувальної кінології з хворими дітьми заснований на тому, що заняття проходять в ігровій формі і ефект досягається ненав'язливо. Залежно від діагнозу інструктори підбирають спеціальну систему вправ. Дітей з вадами слуху та мови вчать вимовляти слова, в присутності тварин у них сильніша мотивація. Для дітей з ДЦП, щоб розвинути рухові функції рук і ніг, пропонують виконати певні рухи. Каністерапія добре зарекомендувала себе для поліпшення психологічного самопочуття в психіатричних клініках. З 90-х років у США міністерством охорони здоров'я офіційно дозволено присутність собак в клініках як медперсоналу. З того часу багато шпиталів мають в своєму штаті собак, які отримують зарплату і користуються всілякими соціальними привілеями. Присутність тварин допомагає хворим подолати лікарняну самотність і відчуження, краще підготуватися до майбутньої операції. До того ж, собаки здатні передчувати як мінімум за 20 хвилин епілептичний припадок

Феліноterapia - терапевтичний вплив кішок. Кішки скрашують самотність, заспокоюють, знижують артеріальний тиск, стабілізують роботу серця, знімають суглобові та головні болі. Мурликання кішки - це певні звукові коливання (частота від 20 до 50 Герц), що стимулюють процес лікування. Тривала дружба з кішкою зміцнює імунну систему та сприяє здоров'ю та довголіттю. Коти «рекомендовані» при депресіях, неврозах, маніях і шизофренії. Кішка, по суті, не робить нічого незвичайного, вона просто лащить до хворого, лиже йому руки, обличчя. Її тепло та заспокійливе мурчання дозволяють пацієнту розслабитися. Котяче муркотіння допомагає загоювати рани і зміцнювати кістки – до такого висновку прийшли вчені з Північної Кароліни, які досліджували звуки сімейства котятих. Феліноterapia сприяє зниженню артеріального тиску, нормалізує роботу серця, позбавляє від суглобових і головних болей. Кішки прискорюють відновлення після травм, лікують внутрішні запальні захворювання.

Коти – це свого роду ідеальні енергоінформаційні прилади. Вони чудово вміють вгадувати хворі місця свого господаря. Спілкування з ними зміцнює імунітет. Іноді кішка починає масажувати лапами тіло людини. Так вона теж лікує. Якщо навіть на шкірі залишаються точкові сліди від уколів кігтів, вони не запалюються і заживають дуже швидко. Відомо багато випадків, коли кішки запобігали серцевому нападу або допомагали при гіпертонічному кризі, рятуючи господаря від інсульту. Вони не відходили від свого господаря по декілька годин, нічого не пили і не їли, старанно муркотіли, і заспокоювалися тільки тоді, коли хворому ставало краще. Вченими встановлено, що кішки можуть допомогти зняти втому, стрес, мігрені, допомагають при ревматизмі і безсонні. Фахівці стверджують, що при підвищенні артеріального тиску

потрібно протягом декількох хвилин погладити кішку, і тиск знизиться. До речі, лікарі вважають, що кішки і коти мають різні терапевтичні профілі. Так, кішки спеціалізуються на захворюваннях нервової системи і внутрішніх органів. А коти - на остеохондрозі, радикуліті та артрозі.

Апітерапія – лікування бджолою отрутою (не рекомендується людям з алергічними реакціями). Бджолина отрута містить 18 з 20 обов'язкових амінокислот, неорганічні кислоти, безліч хімічних елементів та вітамінів і є потужним каталізатором фізіологічних процесів. Застосовується для лікування розсіяного склерозу, варикозу, тромбофлебиту, хвороб суглобів і хребта, артрози, артрити та інших хвороб. З одного боку, укуси бджіл корисні, а з іншого – аж ніяк не безневинні. Крім болю вони можуть викликати алергічну реакцію. Близько 2% людей мають алергію на бджолину отруту. Якщо її доза значна, справа може дійти до асфіксії, ураження внутрішніх органів і т. д. Так що при захворюваннях, таких як туберкульоз, діабет, хвороби нирок, печінки, підшлункової залози, підвищеній чутливості до бджолої отрути та деяких інших, апітерапія протипоказана. Проте бджоли корисні не тільки завдяки їхній отруті. Прополіс використовується для зміцнення імунітету, а мед лікує застуди, застосовується як антисептик, заспокоює нервову систему, загоює рани.

Птахи є хорошими психотерапевтами. Спостерігати за ними і слухати їх цвірінькання можна нескінченно довго. Це благотворно впливає на нервову систему: людина заспокоюється, відволікається від неприємностей, поліпшується настрій. Домашні пташки підвищують творчу активність і працездатність людини. Папути можуть полегшити біль у серці, вилікувати заїкання і неврози. Спів канарок заспокоїть нерви, вилікує від депресії та підвищить настрій.

Гризуни (кролики, морські свинки, хом'ячки) стануть у пригоді тим, хто має проблеми у спілкуванні з людьми. Вони допомагають своїм господарям подолати невпевненість у собі, позбутися від комплексів і замкнутості. Як запевняють фахівці, білі щурі спеціалізуються на лікуванні неврозів. А кролики і хом'яки лікують хвороби суглобів. Тактильні контакти з цими маленькими істотами знижують емоційну напругу, тривогу і агресію, розслаблюють дрібну мускулатуру.

Акваріумні рибки. Чималий внесок у розвиток анімалотерапії вносять мешканці акваріума. Маленький острівця океану в квартирі матиме позитивний вплив на психіку людини. Спостереження за рибками – чудовий спосіб відволіктися від турбот, розслабитися. Психологи рекомендують завести акваріум з рибками тим, хто страждає від нервових зривів, депресій, хто переніс сильне потрясіння: емоційний шок, переляк і т.д. Терапевтичний ефект досягається вже після 15 хв. проведених перед акваріумом. Максимальна тривалість процедури – півтори години. Серед домашніх улюбленців нерідко зустрічаються черепахи, жаби, ящірки і навіть змії. Ці тварини теж оздоровлюють людину.

Рептилії – лікарі нервової системи людини. Взаємодія з домашнім земноводним зміцнює нерви у господаря тварини, приводить в норму емоції,

покращує стан при шкірних захворюваннях. Відвідування терапіуму позитивно впливає на хворих на неврастенію або слабоумство. Фахівці попереджають – лікувальне спілкування з холоднокровними тваринами не має на увазі тільки фізичного контакту, для медичного ефекту достатньо візуально взаємодіяти з земноводними.

Усі живі істоти можуть надати людині ефективну психологічну допомогу. В анімалотерапії використовуються й інші тварини, але набагато рідше, тому що прямий терапевтичний ефект у цих випадках дещо нижчий. Навіть сьогодні наші маленькі пухнасті друзі можуть надати нам психологічну підтримку, але потрібно пам'ятати, якщо у вас алергія на ту чи іншу тварину, краще знайти іншу форму терапії.

Питання для самостійного вивчення:

1. Як анімалотерапія впливає на емоційний та психічний стан людини?
2. Які механізми взаємодії між людиною і твариною лежать в основі терапевтичного ефекту?
3. У чому полягають особливості використання різних видів тварин в анімалотерапії (собаки, коні, дельфіни тощо)?
4. Які існують обмеження або протипоказання для використання анімалотерапії у лікуванні?
5. Як застосовується анімалотерапія у роботі з дітьми, людьми похилого віку та військовими?
6. Які дослідження демонструють ефективність анімалотерапії у лікуванні психологічних розладів, таких як депресія або ПТСР?

Запитання для самоконтролю:

1. Що таке анімалотерапія та які її основні принципи?
2. Які види тварин найчастіше використовуються в анімалотерапії та чому?
3. Що таке іпотерапія, і як вона сприяє фізичній реабілітації військових?
4. Як тварини можуть допомагати в лікуванні посттравматичного стресового розладу (ПТСР)?
5. Яку роль відіграють собаки-терапевти у підтримці емоційного стану військових?
6. Як взаємодія з тваринами впливає на соціальні навички та адаптацію ветеранів у суспільстві?
7. Які психологічні процеси активізуються під час спілкування з тваринами в рамках терапії?
8. Які існують наукові дослідження, що підтверджують ефективність анімалотерапії?

ВИКОРИСТАНА І РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ – РЕСУРСИ

1. Антипін, С. Л., Югай, К. Д., Бобрицька, О. М. *Етологія сільськогосподарських тварин: навч. посіб. Ч. 1*. Харків: ХДЗВА, 2008. 101 с.; *Ч. 2*. Харків: ХДЗВА, 2009. 102 с.
2. Губко, О. Т. *Основи зоопсихології: Навч. посібник*. Київ: Світогляд, 2016. 190 с.
3. Декарт, Р. *Метафізичні роздуми*. Київ: Юніверс, 2020. 304 с.
4. Кулеша-Любінець, М. М. *Порівняльна психологія: навчально-методичний комплекс*. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. 72 с.
5. Максименко, С. Д. *Основи генетичної психології*. Київ: НПЦ Перспектива, 1998. 216 с.
6. Москалець, В. П. *Зоопсихологія і порівняльна психологія: Підручник*. Вид. 2-ге, переробл., доповн. Київ: Ліра-К, 2020. 204 с.
7. Палій, А. А. *Словник-довідник з порівняльної психології*. Івано-Франківськ: Плай, 2009. 76 с.
8. Туриніна, О. Л., Сердюк, Л. З. *Порівняльна психологія: Навчальний посібник*. Київ: МАУП, 2005. 228 с.
9. Чайченко, Г. М. *Поведінка і психіка тварин: Навчальний посібник*. Київ: ВПЦ «Київський ун-т», 2019. 198 с.
10. Коляденко Н.В. Зоопсихологія та порівняльна психологія : підручник. Київ : ДП Видавничий дім «Персонал». 2019. 98 с. URL:http://maup.com.ua/ua/navchannya-u-maup/library/pidruchniki/psihologiya/zoopsihologiya_ta_porivnyalna_psihologiya.html
11. Електронний навчальний курс з дисципліни «Зоопсихологія і порівняльна психологія з основами анімалогії»
<http://pdatu.net.ua/course/view.php?id=3354>

Конспект лекцій з дисципліни «Зоопсихологія і порівняльна психологія з основами анімалогії» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Реабілітаційна психологія»/ Світлана ЛІЩУК, Кам'янець-Подільський: ЗВО «ПДУ», 2024. 66 с.